

IVAN BASIĆ
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
E-mail: ibasic@ffst.hr

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.124'04'276(398)"653"
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/y6z0lb63jm>
Primljeno: 20. 4. 2023.
Prihvaćeno: 28. 6. 2023.

ADRIOBIZANTSKI TERMINI I FORMULE U RANOSREDNJOVJEKOVNOM DRUŠTVENOM DISKURSU

IVAN BASIĆ

Sažetak: Tri ranosrednjovjekovna izvora na latinskom jeziku - Rižanski placit (804.), tekstovi gradeških patrijarha Fortunata II. i Venerija (20-ih godina 9. stoljeća) te zapisi Gottschalka iz Orbaisa (846.-848.) - sadrže tragove naročitog diskursa kojim se oslovljavao bizantski car i spominjala njegova vlast nad Istranima, Venecijancima i Dalmatincima. Podrijetlo diskursa nalazi se u grčkim terminima i formulama carskog dvora te službenih dokumenata. Ispituju se načini kojima je došlo do difuzije i recepcije tog ceremonijalnog jezika Carstva u društvima uokrug jadranskog bazena u kontekstu dugotrajne izloženosti bizantskoj političkoj i kulturnoj dominaciji.

Ključne riječi: rani srednji vijek, Jadransko more, Dalmacija, Istra, Venecija, jezik, adriobizantizam, društveni diskurs

Keywords: early Middle Ages, Adriatic Sea, Dalmatia, Istria, Venice, language, Adrio-Byzantinism, social discourse

Uvod

Pojam "adriobizantizam" odavno je prisutan u medievistici Hrvatske i susjednih zemalja.¹ Oblikovao ga je danski arheolog i arhitekt Ejnar D yg gve još tridesetih godina 20. stoljeća, a širu recepciju stekao je poslije objavljivanja njegove knjige *Povijest salonitanskog kršćanstva* početkom pedesetih.

---

¹ Preferiramo oblik "adriobizantizam" umjesto "adriobizantinizam". Alternativni oblik "adriobizantinizam" vjerojatno je nastao doslovnim ugledanjem na D yg gveovu englesku tvorenicu *Adriobyzantinism*, složenu pomoću već postojeće imenice *Byzantinism*. Koliko je poznato, taj pojam potječe iz njemačkoga govornog područja (njem. *Byzantinismus*), a prvi su ga koristili Jacob Burckhardt (1818.-1897.) i Jakob Philipp Fallmerayer (1790.-1861.); o tome v. Romilly J. H. Jenkins, "Byzantium and Byzantinism", u: *Lectures in memory of Louise Taft Semple, First Series, 1961-1965*, Princeton: Princeton University Press, 1967., 174-176 i Dimiter G. Angelov, "Byzantinism: The Imaginary and Real Heritage of Byzantium in Southeastern Europe", u: *New Approaches to Balkan Studies*, ur. Dimitris Keridis, Ellen Elias-Bursac i Nicholas Yatromanolakis, Dulles: Brassey's, 2003., 9-10. U anglosaksonskom i njemačkom govornom području tvoren je iz pridjeva (*Byzantinisch, Byzantine*) koji u hrvatskoj inačici glasi "bizantski", ne "bizantinski".

Polazeći od rezultata iznesenih u temeljitoj raspravi Ž. Rapanića prije dvadesetak godina, razvidno je da izvorno značenje Dyggveova termina nipošto nije stilski određeno, već kulturološki.² Tu sintagmu Dyggve u svojim radovima koristi kao prilično široku civilizacijsku oznaku za razdoblje općeg kulturnog i umjetničkog poleta tijekom Justinijanova carevanja (527.-565.), što predstavlja za istočnojadransku regiju posljednju jasnu sliku strukturalnog i društvenog stanja pokrajine prije dugotrajnog razdoblja "tamnih stoljeća". Krajnji je Rapanićev zaključak da se navedeni pojam može i dalje mjerodavno upotrebljavati, ali u širem kulturološkom smislu određenom civilizacijskim okvirom i okolnostima ranobizantskoga društva 6. stoljeća, a u prostornom smislu obuhvaćajući akvatorij jadranskog bazena.

Daljnje korištenje tog termina u literaturi poslije 50-ih godina 20. stoljeća ovisilo je o tome kako su ga shvaćali autori koji su se njime služili. Njihovo je shvaćanje, naime, bilo sasvim dispartatno: dok su ga jedni shvaćali u Dyggveovu smislu i značenju te ga kao takvoga prihvaćali ili negirali, drugi su mu pridavali posve drugačija značenja, opet ga individualno usvajajući ili opovrgavajući. Općenito uzevši, istraživači poslije Dyggvea mogu se podijeliti na one koji su pod pojmom "adriobizantizam" podrazumijevali *kulturološki kontekst* i one koji su ga tumačili kao *stilsku odrednicu*, pri čemu je i jedna i druga uporaba implicirala *različita* shvaćanja o vremenskom rasponu i prostornom radijusu koje termin pokriva: za jedne je on bio ograničen na ranobizantsko razdoblje do početka 7. stoljeća, dočim su ga drugi interpretirali u kontekstu dugog trajanja (*longue durée*) utjecaja bizantske strukturalne podloge u narednim stoljećima,³ a treći pak podvodili pod sasvim odjelit stilski nazivnik južnojadranskog zidnog slikarstva 11. i 12. stoljeća specifične geneze (provincijalno prožimanje bizantske komponente i latinske ikonografije na lokalnom kasnoantičkom supstratu), koji je usto bio i prostorno znatno uži - odnosio se na dubrovačku regiju.⁴ Takva labava, neobvezujuća upotreba

² Ejnar Dyggve, *Forschungen in Salona III: Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Wien: Österreichische Archäologische Institut, 1939., 51; Ejnar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo: Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning, 1951., 3, 31, 81, 137; Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split: Logos, 1987., 33; Željko Rapanić, "Od grčkih kolonista do franačkih misionara. Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora", u: Ante Milošević, Željko Rapanić i Željko Tomičić, *Arheološki nalazi karolinškog obilježja u Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001., 15; Željko Rapanić, "Ima li dvojbe oko termina 'adriobizantizam'?", u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, ur. Ivo Babić, Ante Milošević i Željko Rapanić, Split: Sveučilište u Splitu, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002., naročito 178.

³ Tako i Ž. Rapanić, "Ima li dvojbe oko termina 'adriobizantizam'?", 177.

⁴ Igor Fisković, *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1987.; Igor Fisković, "Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj", u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljenko Jurković i Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., 371-386; Igor Fisković, "Un contributo al riconoscimento degli affreschi 'adriobizantini' sulla sponda croata meridionale", *Hortus Artium Medievalium* 4 (1998.), 71-83; Igor Fisković, "O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33 (2009.), 17-36; Igor Fisković, "Zapažanja o srednjovjekovnim freskama u Dubrovniku i okolici", *Dubrovnik N.S.* 21/2 (2010.), 163-200. Autor uz to primjećuje srodna rješenja u slikarstvu Apulije i Kalabrije, svojstvena jedino tim dijelovima

Dyggeveove tvorenice zrcali njene početne slabosti kao nedostatno definiranog i sâmmim time relativnog, višeznačnog pojma. Dvojeći oko korištenja termina za razdoblje kasne antike, M. Jurković u novije mu vrijeme odriče zasebnu vrijednost, ističući kako nema smisla forsirati poseban "jadranski bizantizam" ukoliko ga se ne može precizno definirati: uočavaju li se, naime, navlaš isti fenomeni (stilski ili kulturološki, svejedno) u različitim dijelovima Carstva za Justinijanove vladavine, upitnim se čini inzistiranje na zasebnosti onih na Jadranu, dakako ukoliko se nedvosmisleno ne izdvoje značajke važeće isključivo za taj prostor.⁵

Usporedno su kao analitičko pomagalo u literaturi razvijeni i termini kao što su "latinski bizantizam" - uz već uvriježeni stariji pojam "italobizantizam" - također vrlo produktivni i prihvatljivi.⁶ Mišljenja smo da se termin "adriobizantizam" može mjerodavno koristiti za sve one fenomene "dugog trajanja" - u najširem, civilizacijskom i kulturološkom smislu - o kojima potvrde zasad postoje jedino u makroregiji Jadranskog mora, koje stoga predstavljaju jadransku specifičnost, a k tome su nedvosmisleno bizantskog izvorišta, te očituju regionalnu preradbu modelâ bizantske provenijencije. Primjeri koji će biti opisani u ovom radu (za koje smo bili predložili naziv "majestetični diskurs") u cijelosti ispunjavaju ta mjerila.

---

obiju obala Jadrana, što opravdava imenovanje fenomena "adriobizantizmom". Prijedlog su prihvatili te razrađivali i mlađi istraživači: usp. Nikolina Maraković, "Prilog proučavanju 'bizantiz(a)ma' u romaničkom slikarstvu istočnoga Jadrana. Studija slučaja i neke istraživačke smjernice", u: *Pontes Adriatici: mreža kulturnih razmjena na Jadranu*, ur. Nikolina Maraković i Tin Turković, Zagreb: FF Press, 2018., 99-112; Nikolina Maraković i Tin Turković, "Liturgical vestments in the Eleventh and Twelfth Century mural paintings of Dubrovnik and Elaphiti Islands – A contribution to the study of 'Adrio-Byzantinism' on the Eastern Adriatic", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 40 (2016.), 7-20.

⁵ Miljenko Jurković, "Spomenici nepotpune biografije: Skice za teorijska promišljanja ranosrednjovjekovne umjetnosti", u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković i Ante Milošević, Zagreb-Motovun-Split: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2012., 262-263; Miljenko Jurković i Palmira Krleža, "Adrio-byzantinism' and/or Byzantine influence on Croatian cultural heritage – a reconsideration", *Вопросы всеобщей истории архитектуры* 10/1 (2018.), 115. Autor prethodno daje kratak osvrt na raniju literaturu, slijedeći Rapanićev pregled. Emilio Marin, "L'Adriobizantinisme à reconsidérer", u: *Ars auro gemmisque prior. Mélanges en hommage à Jean-Pierre Caillet*, ur. Chrystèle Blondeau, Brigitte Boissavit-Camus, Véronique Boucherat i Panayota Volti, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, 2013., 105-110 fenomen adriobizantizma promatra uvelike na razini političkih događaja (je li na istočnojadranskoj obali postojala vlast Istočnog Rimskog Carstva ili nije), u manjoj se mjeri baveći definiranjem "bizantske komponente" u umjetničkom stvaralaštvu toga područja. Odbacuje pojam adriobizantizma za veći dio 5. st., držeći da o njemu možemo raspravljati tek od Justinijanove rekonkviste; vidi i komentar: M. Jurković i P. Krleža. "Adrio-byzantinism' and/or Byzantine influence", 109.

⁶ Alexander Beihammer, "Byzantine Diplomats", Report presented at the round table *Instrumenta Studiorum of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, Sofia, 22-27 August 2011: www.propylaeum.de/en/byzantine-studies/thematic-portals/instrumenta-studiorum/articles (pristupljeno 8. lipnja 2023.), 7-8. O latinskom bizantizmu vidi Gherardo Ortalli, "Realtà veneziana e bizantinità latina", u: *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Paolo Delogu, Roma: All'Insegna del Giglio, 2005., 309-320; Francesco Borri, "Neighbors and relatives: The Plea of Rižana as a source for Northern Adriatic elites", *Mediterranean Studies* 17 (2008.), 3-4. Usp. također *Byzantium, its neighbors and its cultures*, ur. Danijel Dzino i Ken Parry, Brisbane: Australian Association for Byzantine Studies, 2014.; D. G. Angelov, "Byzantinism".

Franački teolog u Dalmaciji

Pronašavši privremeno utočište kod hrvatskoga kneza Trpimira, kontroverzni je saksonski *monachus gyrovagus* Gottschalk iz Orbaisa (oko 805. - 868. ili 869.) kod njega proveo približno dvije godine (oko 846. - 848.).⁷ Za vrijeme tog boravka očito se prepustio svojoj omiljenoj aktivnosti - prikupljanju *realia* koje će kasnije biti kontekstualno ugrađene u njegovu teološki spornu teoriju o dvostrukoj predestinaciji (predodređenju). Tako je, prolazeći ovim političkim krajolikom, zabilježio nekoliko vrijednih podataka o Dalmaciji i Hrvatskoj sredinom 9. stoljeća, vremenu koje je inače škrto osvjetljeno povijesnim izvorima. Jedan od tih isječaka ranosrednjovjekovne stvarnosti odnosio se na Gottschalkovo uvjerenje da sadašnja zbivanja mogu anticipirati buduće događaje (npr. živost konjâ prije bitke svojevrstni je predznak koji predviđa pobjedu za tu zaraćenu stranu), što je kasnije uključeno u njegovu raspravu *Responsa de diversis*.⁸ U tom je kontekstu opisao ratni sukob svog domaćina Trpimira (kojem pridaje naslov *rex Sclavorum*) protiv "naroda Grka i njihova patricija" (koje se raznoliko poistovjećivalo s predstavnicima Bizantske Dalmacije ili vojnom ekspedicijom odaslanom s matičnog teritorija Carstva) kojemu je osobno nazočio. Otkad je objavljen 1932. godine, prvonavedeni je tekst - onaj sa spomenom kneza Trpimira - izazvao neusporedivo veći interes u hrvatskoj historiografiji od drugoga. Potonji pak tekstualni fragment odnosi se na neke jezične posebnosti stanovnika istočne obale Jadrana na koje je naišao, a koje su naposljetku uvrštene u posve drugu Saksončevu raspravu, glasoviti traktat *De praedestinatione*. Rasprava se prvenstveno bavi predestinacijom, no također razglaba o mnogim pitanjima logike i gramatike (silogizmi, apstraktni pojmovi, metonimija):

Erubesce Sidon, ait enim mare. Nam quemadmodum Sidon interpretatur uenatio et ipsa uenatio pro uenatoribus ponitur in hoc loco, similiter crebro ponitur et dicitur diuinitas et deitas pro deo. Quod [ut] ualeas uidere liquido, diligenter

---

⁷ Najvažnija literatura o Gottschalku: Warren Pezé, "Débat doctrinal et genre littéraire à l'époque carolingienne: les opusculs théologiques de Gottschalk d'Orbais", *Revue de l'histoire des religions* 234/1 (2017.), 25-72; Matthew B. Gillis, *Heresy and Dissent in the Carolingian Empire. The Case of Gottschalk of Orbais*, Oxford: Oxford University Press, 2017.; relevantna hrvatska literatura sabrana je u Željko Rapanić, "Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci u traktatu teologa Gottschalka iz Orbaisa", *Povijesni prilozi* 44 (2013.), 27-28, 30-31. Za pregled stanja istraživanja o Gottschalku, s bogatom bibliografijom, v. Ivan Basić, "Imperium and Regnum in Gottschalk's description of Dalmatia", u: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur. Danijel Džino, Ante Milošević i Trpimir Vedriš, Leiden-Boston: Brill, 2018., naročito 170-171, bilj. 2-3, i radove sabrane u zborniku: *La controverse carolingienne sur la double prédestination. Histoire, textes, manuscrits*, ur. Pierre Chambert-Protat, Jeremy Delmulle, Warren Pezé i Jeremy Thompson, Turnhout: Brepols, 2018.

⁸ Latinski tekst u: Cyrille Lambot, *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais*, Louvain: Spicilegium sacrum Lovaniense, 1945., 169; engleski prijevod u: Victor Genke, "Introduction: Gottschalk and the controversy over his teaching", u: *Gottschalk and a medieval predestination controversy*, ur. Victor Genke i Francis X. Gumerlock, Milwaukee: Marquette University Press, 2010., 33; usp. I. Basić, "Imperium and Regnum", 171, bilj. 4. Pisac se, prema tome, pozvao na primjer iz svog osobnog iskustva.

attende quod dicere uolo. Omnes Venetici qui sunt uidelicet intra mare degentes in ciuitatibus homines Latini dominum suum id est imperatorem Graecorum nequaquam uocant dominum sed dominationem. Dicunt enim: *Benigna dominatio miserere nostri*, et: *Fuimus ante dominationem*, et: *Ita nobis dixit dominatio*. Sed ne tibi uilescat illorum quasi rustica loquutio, uide quid sit in caelo. Nam pro dominis dominationes uocantur illi spiritus beati qui sunt inter ceteros in ordine constituti VI°. Sic ergo dicitur deitas et diuinitas pro deo. Item homines Dalmatini, perinde id est similiter homines Latini Graecorum nihilominus imperio subiecti, regem et imperatorem communi locutione per totam Dalmatiam longissimam reuera regionem regem inquam et imperatorem regnum et imperium uocant. Aiunt enim: *Fuimus ad regnum*, et: *Stetimus ante imperium*, et: *Ita nobis dixit regnum*, et: *Ita nobis loquutum est imperium*. Sed nec istud ab illis aestimes absque auctoritate dici, siquidem sancta ecclesia toto terrarum orbe cum ueraciter et fauorabiliter tum satis auctorabiliter laetissima canat de filio dei: *In excelso throno uidi sedere uirum quem adorat multitudo angelorum psallentium in unum: ecce cuius imperium nomen est in aeternum* id est: ecce cuius nomen imperator est in aeternum.⁹

Crveni se (stidi se), Sidone, more, naime, govori! Jer kao što Sidon podrazumijeva lov, a sâmo lovljenje na ovome mjestu znači lovce, slično se često kaže boštvo i božanstvo za boga. Ako u to želiš biti siguran, pažljivo pripazi što želim reći. Svi Venecijanci, naime, koji borave u gradovima na moru, ljudi Latini, svoga gospodara, to jest grčkoga cara nipošto ne zovu gospodar (*dominus*) nego gospodstvo (*dominatio*). Kažu, naime, *dobrostitivo gospodstvo, smiluj se nama i bili smo pred gospodstvom* ili *tako nam je kazalo gospodstvo*. No, da ti se ne bi učinio primitivnim taj njihov gotovo prosti govor, pogledaj što biva na nebu. Jer umjesto gospodarima (*dominis*) nazivaju se gospodstvima (*dominationes*) i oni blaženi duhovi koji su među ostalima ustrojeni u šesti red. Tako se, dakle, za boga kaže boštvo i božanstvo. Isto tako ljudi Dalmatinci, na sličan način ljudi Latini, a ipak podložni carstvu Grka, po čitavoj Dalmaciji, uistinu vrlo dugoj pokrajini, kažem, u svakodnevnome govoru kralja i cara nazivaju kraljevstvo i carstvo. Kažu, naime: *Bili smo kod kraljevstva i Stali smo pred carstvo i Tako nam je reklo kraljevstvo i Tako nam je govorilo carstvo*. Ali nemoj misliti da tako govore bez valjana razloga jer sveta Crkva po čitavu svijetu ne samo istinito i oduševljeno nego i s mnogo dostojanstva veselo pjeva o božjemu sinu: *Na uzvišenu prijestolju pogledaj kako sjedi čovjek kojega slavi mnoštvo anđela uglas pjevajući: evo onoga čijem je carstvu ime vječno*, to jest: evo onoga čije je ime car u vječnosti.

Istrgnut iz konteksta, citirani odlomak Gottschalkova teksta tumačio se postojanjem dvaju odjelitih "entiteta" u 9. stoljeću: *Dalmatini* (Trpimirovi podanici u kontinentalnoj Dalmaciji, tj. Hrvatskoj Kneževini) i *Latini* (podanici Carstva u primorskim i otočnim

⁹ *De Praedestinatione*, c. IX, § 6. Latinski tekst u: C. Lambot, *Oeuvres*, 208; hrvatski prijevod u: Ž. Rapanić, "Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci", 40-42, 45; usp. I. Basić, "Imperium and Regnum", 173-174, 197-198.

gradovima bizantske teme Dalmacije). Prvi bi svoga vladara, kneza, oslovljavali apstraktnom imenicom "kraljevstvo", drugi bi svoga vladara, bizantskog cara, oslovljavali imenicom "carstvo". Ovakvo objašnjenje ustalilo se u hrvatskoj historiografiji otkad je L. Katić 1932. godine u nju uveo Gottschalkove tekstove; bilo je na prvi pogled dobro potkrijepljeno okolnošću što saski pisac u prvom traktatu Trpimira naziva kraljem (*rex*), što su Katić i kasniji povjesničari prirodno vezivali uz apersonalnu titulu *regnum*.¹⁰ Međutim, iz nove kontekstualne, diskurzivne i filološke analize teksta koju je prije desetak godina proveo Ž. Rapanić proizlazi da pisac ovdje poistovjećuje Dalmatine s Latinima (odnosno latinofonim stanovnicima primorske Dalmacije), podanicima bizantskog cara, ne spominjući uopće na tom mjestu ni Slavene, ni njihova vladara. Gottschalk navodi da i jedni i drugi svoje vladare nazivaju apstraktnim imenicama.

Pojednostavljeno rečeno, Rapanić je fragmentima Gottschalkova teksta povratio izvorni kontekst. Tim postupkom omogućio im je valjanu razumljivost te restituirao logički slijed Saksončeva dokazivanja i zaključivanja. Impresije tog silno učenog franačkog svećenika smjestio je u njihov izvorni misaoni okvir.¹¹ Krajnji je zaključak da *homines Latini* nisu u spornom odlomku ni na koji način suprotstavljeni Dalmatincima, već su jedno te isto. Formulacija *perinde id est similiter homines Latini* naprosto znači da su i oni (*Dalmatini*) također *Latini*, kao što su to i Venecijanci. I jedni i drugi govornici su latinskog jezika (*homines Latini*), i jedni i drugi podanici su bizantskog cara (*imperator Graecorum, Graecorum imperio subiecti*). Na taj se način Rapanić uspio emancipirati od Katićeve poodavno oblikovane teorije o "dva entiteta", koju je kao konstrukt nasljedovalo nekoliko naraštaja medievista, a svojedobno joj je povjerenje poklanjao i sâm Rapanić.¹²

¹⁰ Za puni kontekst, vidi I. Basić, "Imperium and Regnum", 172-173. Previd je izazvan time što ovaj Gottschalkov tekst obasiže dva folija, s prijelomom upravo na mjestu gdje narativ o Venecijancima završava, a onaj o Dalmatincima započinje. Daljnji uzrok ležao je u činjenici što su hrvatski povjesničari od vremena Katićeve objave odlomaka iz dvaju Gottschalkovih rukopisa (1932.) raspolagali jedino s drugim folijem, zasnivajući tako sve zaključke na nepotpunom tekstu. Šire o problemu: Ivan Basić, "Porijeklo doktorske disertacije i geneza jedne historiografske tradicije: Gottschalkova Dalmacija, Lovre Katić i hrvatska medievistika 1930-ih", u: *Don Lovre Katić: skica za portret. Katalog izložbe u povodu 60. obljetnice preminuća (1961.-2021.)*, ur. Mario Matijević, Solin: Javna ustanova u kulturi "Zvonimir", 2021., 25-27. Služenje okrnjenim tekstom, bez stvarne veze među odlomcima, zamutilo je predodžbu cjeline. Iz parcijalnoga korištenja izvornog teksta proistekla je, dakako, i parcijalnost historiografskih interpretacija.

¹¹ Ž. Rapanić, "Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci", 43, 46-47 = Željko Rapanić, *Studije o ranom srednjovjekovlju*, prir. Ivan Basić, Split: Književni krug, 2022., 529, 532; usp. komentar Ivan Basić, "Medievistika Željka Rapanića", u istoj knjizi, 42-43.

¹² Usp. Željko Rapanić, "Solinska epizoda europske povijesti", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85 (1993.), 100, 104 i reviziju njegovih shvaćanja u Ž. Rapanić, "Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci", 61 = Ž. Rapanić, *Studije*, 545. Kvaliteta novog Rapanićeva prijevoda dodatnu je potvrdu stekla kad je nekoliko inozemnih istraživača isti, sporni odlomak prevelo na nekoliko svjetskih jezika (dio tih radova objavljen je nakon Rapanićeve smrti) na način sukladan njegovu. Objavljena su tri engleska prijevoda (F. Borri, V. Genke, M. B. Gillis), jedan njemački prijevod (R. Schneider), jedan talijanski prijevod (F. Borri) i jedan francuski prijevod (T. Živković-B. Radovanović). Usp. o njima I. Basić, "Imperium and Regnum", 175 i bilj. 12. Činjenica da su ti prijevodi nastali neovisno o Rapanićevu posve učvršćuje njegovo shvaćanje i interpretaciju Gottschalkova odnosnog teksta.

"Dalmatinska dionica" opisa govornog diskursa koji je Gottschalk zatekao na svojim putovanjima stilizirana je puno razvedenije od "venecijanske dionice", no pravih strukturalnih problema u njezinu razumijevanju nema, usprkos baroknosti izričaja što donekle zamagluje naša shvaćanja. Bogatstvo stilskih figura zacijelo je posljedica autorove stvarne svijesti o kompleksnoj slici prostora u kojem je boravio (i kod Trpimira, i u temi/arhontiji Dalmaciji). Opozicija je jasna, a paralela potpuna: s jedne strane stoje Venecijanci-Latini i njihovi govorni običaji; s druge strane stoje Dalmatini-Latini i njihovi govorni običaji. I jedni i drugi podanici su "grčkog cara". Atribut *Latini* ovdje ima jasnu funkciju: on je u službi pobližeg opisivanja i definiranja Dalmatinaca kao jezično srodnih Venecijancima.

Gramatički i sintaktički taj je odlomak čak elegantno izveden kao *exemplum*. Cijelo je poglavlje i napisano kako bi se te jezične osobitosti istakle, pri čemu je kao kontrastno sredstvo autoru poslužila činjenica da su i jedni i drugi podanici "grčkog imperatora", ali im je jezični medij latinski. To i jest ono što je Gottschalku od prvenstvenog interesa, jer je sastavio traktat o gramatici i teološkom leksiku, ne o etničkom diskursu. Do ideje o "dva entiteta" u Dalmaciji može se doći jedino nepoznavanjem čitava teksta u kojem se ovaj odjeljak nalazi (propust što se potkrao Katiću, kao i autorima poslije njega sve do 2013.), ili ako ga se, taj tekstualni kontekst, svjesno zanemari.

Ono što Gottschalka zaokuplja i iznenađuje kao gramatičara jest činjenica da su žitelji koje susreće na obje obale jadranskog bazena pod vlašću "grčkog cara", ali su svejedno *homines Latini*; štoviše, služe se sličnom frazeologijom, što je njemu nadalje od značajnog interesa zbog teološke terminologije o kojoj razglaba, itd. Vrlo sličnu misao izražava tridesetak godina ranije drugi franački teolog i liturgičar, Amalarije iz Metza, prilikom kratkog boravka u Zadru, 813. godine: Zadrani su pod vlašću bizantskog cara (*eos qui ad imperium Grecorum pertinent*), pri čemu je njemu, Amalariju, kuriozitet uspoređivati liturgijske običaje koji se ondje - u glavnom gradu Bizantske Dalmacije - razlikuju od onih na koje je drugdje navikao.¹³ Svojim zapažanjima stariji franački teolog time jasno

¹³ *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*, tom. I, ur. Jean-Michel Hanssens, Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1948., 342. Usp. Trpimir Vedriš, "Još jedan franački teolog u Dalmaciji: Amalarije iz Metza i njegovo putovanje u Carigrad 813. godine", *Historijski zbornik* 58 (2005.), 9-13; Trpimir Vedriš, "Amalarius' stay in Zadar reconsidered", u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard i Trpimir Vedriš, London-New York: Routledge, 2018., 288-311; Francesco Borri, "Dalmatian Romans and their Adriatic friends: Some further remarks", u: *Transformations of Romanness: Early medieval regions and identities*, ur. Walter Pohl, Clemens Gantner, Cinzia Grifoni i Marianne Pollheimer-Mohaupt, Berlin-Boston: De Gruyter, 2018., 250; Ivan Basić, "Amalarius of Metz at the court of Leo V: A note on imperial ceremonial", u: *Aspice hunc opus mirum: Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, ur. Ivan Josipović i Miljenko Jurković, Zadar-Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zadar, 2020., 185-196; Michael McCormick, *Origins of the European economy. Communications and commerce, A.D. 300-900*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001., 138-143, 900, br. 316, 330, 902. Amalarijev tekst sadrži značajne uvide o položaju Dalmacije na razmeđu Franaka, Svete Stolice i Bizanta, osobito s obzirom na liturgijsku praksu i crkvenu strukturu - v. Ivan Basić, "Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I. dio)", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 44-45 (2017.-2018.), 153-179. Više o Dalmaciji s točke gledišta periferije carstava: Danijel Dzino, *From Justinian to Branimir: The Making of the Middle Ages in Dalmatia*, London-New York: Routledge, 2021., *passim*.

afirmira razliku između "grčke" političke pripadnosti Dalmatinaca i njihova latinskog identiteta, gotovo istovjetno kao njegov tridesetak godina mlađi sunarodnjak. Moglo bi se, dakle, zaključiti da je politička, jezična i društvena hibridnost Dalmacije ranog 9. stoljeća ključna potka shvaćanja obojice ovih franačkih pisaca.

Razvijajući daljnje argumente na tragu Rapanićevih zaključaka, pokušali smo 2018. godine definirati i prezentirati ideju o službenom diskursu koji je vrlo vjerojatno posljedica službenih veza jadranskih gradova s imperijalnom prijestolnicom.¹⁴ Posuđenice iznikle iz tog diskursa su - slično kao u Veneciji, Ravenni ili Istri - tzv. leksički bizantizmi, što deriviraju iz grčkog jezika. Ta se, međutim, recepcija grecizama manifestira isključivo kao latinska prilagodba grčkih termina, odnosno kao adaptacija prilagođena latinskom diskursu. Pojava "latinskih bizantizama" u diskursu Dalmatinaca upućuje, dakle, u krajnjoj liniji radije na latinsku oralnu kulturu, negoli na aktivnu recepciju grčkog.

Istraživanje, naime, analogne uporabe pojmova *imperium*, *regnum* i *dominatio* u svakodnevnom govoru Venecije, Istre i Dalmacije, kao i njezinih implikacija, pokazalo je da su oni - "latinski bizantizmi" - odraz okoštalih formula u dokumentima koje je izdavala bizantska carska kancelarija.¹⁵ Formule korištene u tim dokumentima u kojima se car referirao na samoga sebe bile su napisane u obliku množine pomoću apstraktnih imenica ἡ βασιλεία ἡμῶν, odnosno "Naše Carstvo" ("Naše Veličanstvo", "Naše Carevanje", "Naše Vladanje", "Naša Vlast" i sl.). Točno odgovaraju latinskim naslovima *imperium* ili *regnum*, drugim riječima upravo onim apstraktnim imenicama zabilježenim kod Gottschalka. Osim toga, pokazalo se da riječ *dominatio* koju su Venecijanci koristili - prema Gottschalku - da bi označili svoga vladara jest vjeran prijevod grčke sintagme τὸ κράτος ἡμῶν, koju su vladari Istočnih Rimljana koristili da bi same sebe označili kao "Naše Carsko Gospodstvo", "Našu Carsku Vlast". Promatrane iz te perspektive, Gottschalkove formulacije *imperium* i *regnum* pokazuju se kao mnogo više od osebnih posuđenica bizantsko-grčkog podrijetla u provincijalnoj sredini. Naime, ovaj semantički kalk ukazuje na diskurs koji su u vremenu kad je zabilježen - a očigledno i ranije - dijelile obje obale gornjeg Jadrana, a koji je bio zajedničkom svojinom onih zajednica tog prostora što su se kroz više stoljeća nalazile pod carskom vlašću: *Venetia marittima*, *Histria* (prije 788.) i Bizantska Dalmacija; sva ta ozemlja iskazuju u tom smislu isti razvojni paralelizam.¹⁶

¹⁴ Usp. *in extenso*: I. Basić, "Imperium and Regnum", 170-209. Vidi također Ivan Basić, "Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku", u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, [Povijest Hrvata, sv. I], Zagreb: Matica hrvatska, 2015., 444-445. O recepciji ovih zaključaka u najnovijoj literaturi v. Neven Budak, "One more Renaissance? Dalmatia and the revival of the European economy", u: *Imperial spheres and the Adriatic*, 178; Douglas Whalin, *Roman Identity from the Arab Conquests to the Triumph of Orthodoxy*, London: Palgrave Macmillan, 2020., 23, 25, 61, 98; D. Dzino, *From Justinian to Branimir*, 164.

¹⁵ I. Basić, "Imperium and Regnum", 177 i d.

¹⁶ Mladen Ančić, "Opatica Čika i kralj Petar Krešimir IV.: Bizant u susretu s Hrvatskim Kraljevstvom", u: *Abbatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija "950. obljetnica Samostana benediktinki sv. Marije u Zadru (1066.-2016.)"*, ur. Pavuša Vežić i Ivan Josipović, Zadar: Sveučilište u Zadru, Samostan benediktinki Sv. Marije, 2020., 37, uz autorovu pripomenu kako su "mogućnosti spoznaje kroz istraživanje takvoga paralelizma ipak prilično ograničene".

Proučavanje izraza βασιλεία ἡμῶν te κράτος ἡμῶν, kao i sličnih, urodilo je obiljem dokumentacije o transpersonalnoj terminologiji bizantskih careva. Te formulacije, kao i one njima slične, temeljito su proučene u standardnim priručnicima bizantske diplomatike, poput priručnika Dölgera i Karayannopulosa, a u posljednje vrijeme najviše im je istraživačke pažnje posvetio C. Gastgeber. To je - prenosimo Gastgeberovu definiciju - "način na koji car govori o svojoj osobi, tj. ako koristi glagolski oblik u prvom licu množine - i odgovarajuću zamjenicu (*pluralis maiestatis*) - ili impersonalno s apstraktnim izrazom poput 'naše veličanstvo', u kojem slučaju bizantski car pokušava održati atmosferu božanstvenosti i distance korištenjem apstraktne imenice, osobito kada je adresat povlašten posebnim ustupkom ili privilegijem; (općenito govoreći, car predstavlja božansku moć koju je izabrao Bog, stoga stoji na udaljenosti od običnih smrtnika. Ta se distanca njeguje u brojnim ceremonijama, a također i korištenjem izvještačenog jezika distanciranosti)".¹⁷ Čak i ovlaštati stanje istraživanja transpersonalne terminologije koju su rabili bizantski vladari nadraslo bi svrhu i zadani opseg ovog rada, pa ćemo se na ovome mjestu zadržati samo na nekoliko naznaka.

Prvenstveno treba spomenuti kako je golema količina pisanog materijala koji je proizvodila bizantska carska administracija sadržavala upravo neku od inačica sintagme ἡ βασιλεία ili τὸ κράτος, odnoseći se na sâmog cara. Bila je to obvezna sastavnica takvih dokumenata. Carski akti dijele se u pet osnovnih kategorija: zakonodavni akti (namijenjeni unutarnjim poslovima Carstva), carske odluke i reskripti nastali kao reakcija na konkretne upite, akti namijenjeni inozemstvu, tj. vanjskim poslovima Carstva, te privilegiji. Zlatne bule, tj. hrisovulje (*χρυσόβουλλον*) su npr. tipično sadržavale frazu ἡ βασιλεία μου najmanje dvaput u tekstu isprave, s obligatnom zaključnom formulom koja je najavljivala carev potpis: "i na nj je Naše Pobožno i Bogu Odano Gospodstvo stavilo svoj potpis" (τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον κράτος). Tip akta nazvan πρόσταγμα ili ὀρισμός u dispoziciji je nosio standardnu formulu: "stoga Moje Carstvo imenuje [...]" (ἡ βασιλεία μου). Na kraju pak sigiliona kao treće vrste dokumenata (*σιγίλλιον*) zaključni je stavak glasio: "Radi toga je taj sigilion Mojega Carstva uručen njemu/njima" (τῆς βασιλείας μου). Formule koje su ovdje od našeg interesa javljaju se i u kodicilima: ἡ ἐκ θεοῦ βασιλεία ἡμῶν - "Naše Carstvo od Boga", kao i *kratos*-formule, inače neuobičajene u administrativnim aktima.¹⁸ Potonja kategorija tekstova ima dodanu vrijednost u ovom kontekstu, jer su kodicili dodjeljivani carskim dužnosnicima i nositeljima

¹⁷ Christian Gastgeber, "The Byzantine Emperor Addressing his Addressee. Variants of Closeness and Distance, in *Diplomatic Communication: A Letter to the Abbot of Monte Cassino and its Authenticity*", *Inicijal* 2 (2014.), 80, 83; recentno Christian Gastgeber, "The Byzantine imperial chancery and its language policy from Justin II to Leo III (sixth-eighth centuries): From Latin to Greek", *Medieval Worlds* 11 (2020.), 17-59. Stariji Gastgeberovi i drugi radovi relevantni za tu temu navedeni su u I. Basić, "Imperium and Regnum", 177 i d.

¹⁸ Franz Dölger, Johannes Karayannopulos, *Byzantinische Urkundenlehre I. Die Kaiserurkunden*, München: C. H. Beck, 1968., 110-115.

počasnih službi kao svjedočanstvo posebne carske milosti ukazane podjeljivanjem jedne od takvih titula. Njihovi su nositelji i uživatelji često bili zapadnjaci čiji utjecaj i uloga nisu nadilazili lokalne okvire - bez obzira na to jesu li imenovanja primali osobno u Konstantinopolu ili posredstvom pisanih dokumenata upućenih u njihova sjedišta.

Namjera iza upotrebe ovih apstraktnih imenica bila je uzveličati i solemnizirati vladara, pomno slijedeći maniru uspostavljenu u tekstovima bizantskog podrijetla i sofisticiranim ceremonijama kojima je svatko bio izložen na dvoru.

Izvorišta Gottschalkova poznavanja venecijanske terminologije zasigurno se nalaze u njegovu boravku kod furlanskog markgrofa Eberharda, u njegovu sjedištu u Cividaleu (oko 836./840.-846.),¹⁹ dok se njegov boravak u Dalmaciji i Hrvatskoj može datirati 846.-848. ili 845.-847. godine. Dva osnovna izvora za Gottschalkov boravak u Italiji su pisma Rabana Maura veronskom biskupu Nottingu (svibanj 840.) te potom Eberhardu (oko 846.). Ona pružaju precizan kronološki okvir za posljednjih pet ili šest godina Gottschalkova prebivanja na italskom poluotoku. Navedena nam pisma također omogućuju da opišemo prostorni opseg Saksončeva djelovanja tijekom tih pola desetljeća: Friuli i uopće sjeveroistočna Italija (pod kontrolom Cividalea), uz bliže zaleđe Venecije (biskup Verone se požalio Rabanu Mauru na širenje hereze o predestinaciji na svom teritoriju). Nema sumnje, prema tome, da je Gottschalk bio u prilici stupiti u bliski kontakt s bizantskom Venecijom približno između 836./840. i 846. godine.

Dva sjevernojadranska patrijarha

Naknadno smo, u posve recentnom radu, uočili javljanje doslovno istih sintagmi u tzv. oporuci gradeškog patrijarha Fortunata II. (803.-824./825.).²⁰ U tom vrlo poznatom

¹⁹ Michael McCormick, "Diplomacy and the Carolingian encounter with Byzantium down to the accession of Charles the Bald", u: *Eriugena: East and West. Papers of the Eighth International Symposium of the Society for the promotion of Eriugenan Studies*, ur. Bernard McGinn i Willemien Otten, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1994., 22-23; V. Genke, "Introduction", 28. Prema McCormicku (*Origins*, 923-924, br. 479), Gottschalk je napustio Eberhardov dvor pod pritiskom Rabana Maura 846. godine te se otputio u Veneciju, gdje je boravio dvije godine. Vidi Gumerlockov prijevod Rabanovih pisama u *Gottschalk and a medieval predestination*, 165-167. Warren Pez , "Primum in Italiam, deinde in Galliam: la correspondance autour du passage de Gottschalk d'Orbais en Italie (835-848)", u: *La corrispondenza epistolare in Italia 2. Forme, stili e funzioni della scrittura epistolare nelle cancellerie italiane (secoli V-XV)*, ur. St phane Gioanni i Paolo Cammarosano, Trieste-Rome: Centro Europeo Ricerche Medievali,  cole fran aise de Rome, 2013., 140-145 dodatno raščlanjuje Rabanovo pismo Nottingu, koji je biskupovao u Veroni oko 834.-843. godine. Autor upozorava da je Gottschalkova tamošnja nazočnost ostavila pisanoga traga i među lokalnim klerom Verone. Tako kodeks *BNF Lat. 3226* sadrži korespondenciju između *scholastera* Vitala, arhidakona Pacifika (obojsica iz Verone) te franačkog redovnika Hildemara iz Corbiea, tada s boravištem u Milanu, sastavljenu 844./845. godine. Oni razglabaju o stanovitom krivovjerju koje se proširilo na području Verone, a koje se odnosi na predestinaciju Adama (W. Pez , "Primum in Italiam", 148-150).  itava polemika bila je nedvojbeno plod Gottschalkove aktivnosti u sjevernoj Italiji. Usp. takoder M. B. Gillis, *Heresy and Dissent*, 94.

²⁰ Ivan Basić, "Imperial legacies and multiple borderlands: was there an 'Adrio-Byzantine' model of identity in the Upper Adriatic?", u: *Continuation or change? Borders and frontiers in Late Antiquity and Medieval Europe: landscape of*

tekstu (zapravo *breve recordationis* ili *memoriale*) ovaj crkveni prvak poslužio se "majestetičnim diskursom" u dva navrata, ovog puta u kontekstu Franačkoga Carstva i novoga, karolinškog cara. Upotrijebljeni termini i formule, međutim, posve su isti kao u bizantskom protokolarnom govoru - o carevoj ličnosti govori se u prenesenom smislu, kao "Svetom Carstvu" (*de dono sancti Imperii; sancti Imperii*) - u punom suglasju s istovrsnim izrazima na grčkom jeziku (ἡ ἅγια βασιλεία). Fortunat II. nedvojbeno je stekao naviku korištenja ovim izvještačenim izrazima u svojoj vlastitoj postojbini - *Venetia marittima*, odakle je potjecao njegov prethodnik i srodnik patrijarh Ivan (u. 803.) kao i naredni patrijarh Venerije.

Da je to doista tako, potvrđuje nekoliko izvora koji potječu od njegova neposrednog nasljednika, patrijarha Venerija. Ovaj je godine 826. uputio pismo franačkom caru Ludoviku Pobožnom i njegovu sinu i suvladaru Lotaru I. Ovu korespondenciju nadopunjuje vrlo slično Venerijevo pismo, napisano krajem 826. ili početkom 827. godine, upućeno caru Ludoviku. Korištenje riječi *imperium* i sličnima u njima se ponavlja stereotipno, kao kancelarijska formula. Upada u oči da svi, vrlo brojni latinski izrazi kojima se kao carskim naslovima Venerije obraća svome vladaru, potpuno korespondiraju grčkim izrazima koji se u bizantskoj diplomaciji koriste za označavanje cara: *vestra sancta imperialis potestas; sub ipsius sancto imperio; serenitas sancti imperii domini nostri; de vestra imperiali potestate; pro vestro pietatis imperio; imperialis vestrae potestas* (= τὸ ὑμέτερον [ἅγιον] βασιλειον κράτος; ἡ ἅγια βασιλεία; ἡ γαληνότης [ἡμερότης, εἰρήνη] τῆς ἁγίας βασιλείας τοῦ δεσπότης ἡμῶν; τὸ κράτος τῆς ὑμῶν βασιλείας; ἡ εὐσεβὴς βασιλεία ἡμῶν; τὸ κράτος τῆς ὑμῶν βασιλείας).

Izvjesno je da su oba patrijarha pripadali eliti gornjojadranskog društva, s dubokim mjesnim korijenima. Budući da su potjecali iz primorskog Veneta, *ipso facto* dijelili su kulturne obrasce naslijeđene na tom području iz razdoblja bizantske dominacije. Razumljivo je, stoga, da su obojica dijelili diskurs duboko uvriježen u regiji, koristeći "bizantsku maniru" pri oslovljavanju novog, franačkog cara.

---

power network, military organisation and commerce, ur. Gregory Leighton, Łukasz Rózycki i Piotr Pranke, London-New York: Routledge, 2022., 81-102. Archivio di Stato di Venezia, *Pacta e aggregati, Secreta – Codex Trevisaneus (Codice Trevisaneus)*, sign. IT ASVe 4920 012, f. 29r-30r; Giordano Brunettin, "Il cosiddetto testamento del patriarca Fortunato II di Grado (825)", *Memorie storiche Forogiuliesi* 71 (1991.), 62-73; Harald Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano ... Zbor v Rižani pri Kopru leta 804, Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804*, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004., 13-15. U citiranom radu nalazi se i sva relevantna literatura o ličnosti Fortunata, tekstu njegove "oporuke" i društvenim okolnostima, čemu treba dodati Yuri Alessandro Marano, *Le fortune di un patriarca: Grado altomedievale e il "testamento" di Fortunato II*, Roma: Viella, 2022., 21-45, 91-97 (transmisija i karakter "oporuke"). Iako usputno, M. McCormick također je primijetio solecizam *imperium* umjesto *imperator* u Fortunatovu tekstu, pribrajujući ga potvrdama leksičkih bizantizama što ih je sakupio u prethodnom radu: M. McCormick, *Origins*, 256 i bilj. 61, 700-701. Autor je ovo označio kao "venecijanizam", dočim bi u ovom slučaju adekvatniji termin bio "bizantizam". McCormick, međutim, nije primijetio ni komentirao druge primjere sličnih sintagmi prisutne u Fortunatovoj "oporuci", kao i u pismima patrijarha Venerija.

"Institucionalizirani jezik" Istrana

Diskurs o kojem ovdje razglabamo nije dalmatinska ili venetsko-furlanska specifičnost²¹ jer se isti način izražavanja susreće već ranije u Istri, gdje su figurativna upotreba pojedinih riječi i njihovo preneseno značenje poslužili istarskim prosvjednicima protiv franačkog vojvode Ivana.

Društvena slika pretkarolinške Istre najbolje je dokumentirana tekstem tzv. Rižanskog placita (*Placitum Rizianense*), pokrajinskog skupa (skupštine, suda, sabora, pravorijeka) održanog uz rijeku Rižanu kraj Kopra 804. godine. Iz zapisnika Rižanskog placita proizlazi, naime, da je pri rekonpoziciji sustava vlasti i političke arhitekture istarskog poluotoka početkom 9. stoljeća zahvatima u društvenu strukturu, odnosno franačkim upravno-pravnim novinama u administrativnom ustroju novostečene pokrajine, temeljito poremećena tradicionalna upravna struktura kakva je u Istri postojala stoljećima, za bizantske vladavine nad poluotokom. Osnovna pritužba istarskih odličnika na saboru odnosila se na njihovo razvlašćivanje u novom, franačkom pravnom sustavu. To je razvlašćivanje pritom podrazumijevalo oduzimanje odavno stečenih prava društvenom sloju krupnih zemljoposjednika, čime su u novim društveno-političkim okolnostima njihovi interesi i tradicionalni prestiž postali vitalno ugroženi. Navedena davnašnja prava, pak, predstavnici istarske elite na Rižanskom placitu podveli su pod krovni pojam "tribunat" (*tribunatus*), koji se nije odnosio isključivo na obnašanje službe tribuna u užem smislu riječi, već na skup upravnih dužnosti naslijeđenih iz razdoblja bizantske uprave koje su dopuštale visok stupanj mjesne samouprave te gore spomenutima omogućavale povlašten položaj u njoj: tribun, domestik, vikarij, lokoservator.²² Te su se magistrature za vrijeme bizantske vlasti postizale biranjem iz vlastitih redova pokrajinske elite, a uključivale su i civilnu (administrativnu i sudsku) i vojnu vlast (zapovjedništvo nad vojnim jedinicama), dodatno obogaćenu različitim stvarnim i formalnim povlasticama. Stvarne povlastice uključivale su pravo svakog pojedinog tribuna da određeni broj osoba oslobodi od poreznih tereta i od vojne obveze (tzv. *excusati*). U formalne, pak, povlastice ubrajala se, primjerice, počasna titula konzula, *hypatus imperialis*, koju su tribuni sebi mogli priskrbiti od središnje vlasti u Konstantinopolu. Pridruži li se svemu iznesenom

²¹ Još jedan izvor o "majestetičnom diskursu" predstavljaju tekstovi koji se odnose na biskupa Teodora od Katanije (između 787. i kraja 8. st.), v. I. Basić, "*Imperium and Regnum*", 193-195; o Teodoru kao izvoru o carskoj transpersonalnoj terminologiji pripremam poseban rad.

²² U literaturi se razvila diskusija o sadržajnom značenju ovih termina: Jadran Ferluga, "L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno", *Arheološki vestnik* 43 (1992.), 180 (civilni dužnosnici), Vedran Bileta, "At the crossroads of Late Antiquity and the Early Middle Ages – The rise and fall of the military elite of Byzantine Hystria", *Annual of Medieval Studies at CEU* 17 (2011.), 100-123, 114, bilj. 34 (pripadnici vojne hijerarhije), kao i Thomas S. Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy*, Rome: British School in Rome, 1984., 59. S obzirom na posvemašnju militarizaciju društva, odnosno objedinjenost civilnih i vojnih ovlasti koju su često označavale identične titule, nije jednostavno precizno lučiti jedne kompetencije od drugih. Usp. Maurizio Levak, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, Zagreb: Leykam, 2007., 80.

činjenica da se istodobno radilo o vlasnicima relativno velikih zemljoposjeda, postaje jasno da je do konca 8. stoljeća u bizantskoj Istri gotovo sva vlast bila koncentrirana u rukama malobrojnoga, naročitoga društvenog sloja tribuna čija je struktura objedinjavala elemente vojne, civilne i zemljoposjedničke aristokracije.²³

Tribuni su bili podvrgnuti upravitelju provincije (u slučaju Istre to je bio *magister militum*) te ih je izravno imenovao ravenski egzarh. Postupno su, međutim, njihove kompetencije obuhvatile administrativne, porezne i sudske poslove na čelu grada ili kaštela s ovisnim teritorijem, što je kulminiralo u 7. i 8. stoljeću u različitim jedinicama bizantskog posjeda u Italiji (Napulj, Otranto). Stjecanje zemljišnih posjeda na područjima za koja su bili zaduženi, u sprezi s ključnom zapovjednom ulogom nad mjesnom teritorijalnom obranom (milicija), tribunima je omogućilo da se bez teškoća razviju u specifičan tip aristokracije, karakterističan za italska (i susjedna) ozemlja obilježena snažnim bizantskim tradicijama.²⁴

Na razini pokrajine, moć i utjecaj svakog pojedinog tribuna ovisio je o važnosti grada ili kaštela (*civitates, castella, castra*) u kojemu je bilo njihovo sjedište; no, niski se hijerarhijski status mogao nadomjestiti tribunovom imovinskom moći, kao i stjecanjem počasnih naslova na carskom dvoru. Pretpostavlja se da je svako naselje, osim onih najvećih, moglo imati po jednog tribuna u aktivnom statusu. Na venecijanskom teritoriju u 7. i ranom 8. stoljeću, prije osnivanja dukata, na čelu svakog naselja-otoka nalazio se po jedan tribun.²⁵

Upravo jedna od formalnih povlastica istarskog tribunata - stjecanje titule konzula - odnosi se na specifičan diskurs kakav bilježi Placit:

.i. capitulo. Ad missos imperii sive i(n) quacu(m)q(ue) datione aut collecta medietate(m) dabat ecclesia et medietate(m) populus.

ii. capitulo. Qua(n)do missi imperii veniebant, i(n) episcopio habebant collocatione(m), et du(m) interim reverti d(e)berent ad sua(m) dominatione(m) ibiq(ue) habebant ma(n)sione(m).

²³ Najnovije izdanje Rižanskog placita nalazi se u H. Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano*, 67-81. Za kontekst Placita vidi recentno: Maurizio Levak, "Istra i Kvarner u ranome srednjem vijeku", u: *Nova zraka u europskom svjetlu*, 397-400; Peter Štih, "Imperial politics and its regional consequences: Istria between Byzantium and the Franks 788-812", u: *Imperial spheres and the Adriatic*, 60-67.

²⁴ T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 57, 59; Vera von Falkenhausen, "Die Städte im byzantinischen Italien", *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* 101/2 (1989.), 441, 446, 455 (tribun u Otrantu); J. Ferluga, "L'Istria", 180.

²⁵ T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 56-58; Charles Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'Exarchat de Ravenne (568-751)*, Paris: E. Thorin, 1888., 112-123. Luigi Andrea Berto, *In search of the first Venetians. Prosopography of early medieval Venice*, Turnhout: Brepols, 2014., 379-380 navodi ukupno 33 ličnosti s titulom tribuna, od čega golema većina (30) datira iz 9. st. Osim toga, u djelu *Origo civitatum Italiae seu Venetiarum (Chronicon Altinate)* navodi se 110 osoba s tom titulom (381-383). Nadalje, *tribunus* kao dio imena ili prezimena zabilježen je kod 11 osoba, većinom iz 10. st., što bi imalo značiti da su titule znatno starije, ako su tada zaživjele kao dio imena (384).

*Et q(ui) volebant meliore(m) honore(m) habere d(e) tribuno, ambulabat **ad imperiu(m)**, q(ui) ordinabat illu(m) ypato.*²⁶

I. poglavlje. **Poslanicima carstva** ili za bilo kakva podavanja ili sabiranja polovicu bi davala Crkva, a polovicu narod.

II. poglavlje. Kada bi dolazili **poslanici carstva**, imali bi smještaj u biskupskoj palači, i dok se ne bi morali vratiti **k svojem gospodstvu**, ondje bi imali boravište.

A tko je želio imati veću čast od tribuna, išao je **do carstva**, koje bi ga imenovalo konzulom.

Iz opisa, naime, proistječe da je konzule imenovao *apstraktni pojam Carstva*, ne *car osobno*, iako je nedvosmisleno navedeno da su tribuni morali otkupovati kako bi primili nove titule (*ambulabat ad imperium*) što implicira da su odlazili u prijestolnicu, pred cara. Nadalje, bizantski poslanici iz vremena prije franačke dominacije Istrom nisu opisani kao poslanici cara, već dvaput izričito spomenuti kao "poslanici Carstva" (*missi imperii*). Indikativno je što nazočni poslanici Karla Velikog nijednom nisu okarakterizirani na taj osebujan način, već ih se naprosto opisuje kao *servi imperatoris* ili *missi domni imperatoris*; sâm franački car u više je navrata u Placitu spomenut kao *dominus imperator*. Na koncu, jednako je neobično opisan povratak bizantskih poslanika u Konstantinopol (nakon što bi priveli kraju svoje periodičke boravke u Istri): oni se vraćaju "svome gospodstvu" (*ad suam dominationem*). Sva tri citirana mjesta u Placitu dosljedno su formulirana na neuobičajen način - istočnorimski car okarakteriziran je ovdje apstraktnim imenicama *imperium*, *dominatio* umjesto konkretnih termina *imperator*, *dominus* kakve bismo očekivali.

Dok se konkretnim jezičnim oblikom zapaženih diskurzivnih tvorbi bavimo na drugome mjestu,²⁷ ovdje ćemo jedino ponoviti zaključak da gorenavedeni izrazi predstavljaju ono što se u lingvistici naziva jezičnim kalkom (*Lehnübersetzung*, *Lehnprägung*, prevedenica, kovanica), odnosno riječju ili izrazom koji je manje ili više vjerno preuzet iz drugog jezika te prilagođen jeziku primatelju. U njemu služi za označavanje novog pojma, dotad nepoznatog domaćem govorniku. Strani se izraz imitira, ali se adaptira u korist jezičnog medija u koji ulazi: oblikuje se primateljevim rječnikom i sustavom govora. *Kalkiranjem* se jezično oponaša jezik izvornik, ali može se i stvoriti nova kvaliteta pridavanjem drugačijega značenja otprije postojećoj, domaćoj riječi. Posrijedi bi, dakle, bili regionalizmi registrirani u zapisniku. Prvi je ovaj neobični jezik Placita, makar usputno,

²⁶ Latinski tekst prema H. Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano*, 70.10-13, 76.17-18; hrvatski prijevod prema Ivan Basić, "O adriobizantizmima Rižanskog placita", u: *Zbornik Mirjane Matijević Sokol*, ur. Tomislav Galović et al., Split-Zagreb: Književni krug, Fakultet hrvatskih studija, 2023., u tisku.

²⁷ Usp. I. Basić, "O adriobizantizmima", gdje se nalazi i obrazloženje našeg čitanja spornog odlomka. U tom radu iznesen je dio analiza i zaključaka koji se donose i ovdje, ali su u međuvremenu znatno prošireni i produbljeni.

komentirao M. McCormick, pretpostavljajući da posrijedi nisu naprosto jezična obilježja svakodnevnoga govora u vulgarnom latinitetu.²⁸

Diskurzivna analiza teksta Placita, dana na drugome mjestu,²⁹ iznijela je na vidjelo višeslojnu, heterogenu strukturu, pri čemu regionalizmi koji su ovdje od interesa pripadaju onom dijelu teksta koji nije bio redigiran, čuvajući izvorni govor istarskih predstavnika. Primjećujemo, dakle, da diskurzivna neobičnosti koje su već konstatirane u Dalmaciji i Veneciji postoje istovremeno i u Istri, odnosno da istarski poluotok predstavlja svojevrsnu kariku između dalmatinskih i venecijanskih.³⁰

Uloga, pak, gradeškog patrijarha Fortunata II. u sazivanju sudskog ročišta na Rižani, sastavljanju zapisnika i daljnjoj transmisiji tako uobličena teksta Placita ne može se precijeniti; vezuje se uz ono što je naprijed rečeno o uvriježenosti tradicije "majestetičnog diskursa" kao svojevrsnog metajezika ili ceremonijalnog jezika među sjevernojadranskim elitama, kako je razvidno iz drugih tekstova koje smo već iznijeli, uključujući one samog Fortunata i njegovih suvremenika.

Za razliku od Venecijanaca (koji su se prema Gottschalku služili samo riječju *dominatio*) i Dalmatinaca (koji su prema istom piscu za cara koristili pojmove *imperium* i *regnum*), Istrani su izgleda ravnomjerno baratali i terminom *dominatio* (<κράτος) i terminom *imperium* (<βασιλεία) kako bi se referirali na osobu cara. Ova je recipročnost, na drugoj razini, također izričito izražena u Rižanskom placitu, na mjestu gdje Istrani nazivaju Venecijance i Dalmatince svojim "rođacima i susjedima".³¹ Koliko se dade razabrati iz teksta Placita i drugih izvora, prije franačkog zauzimanja Istre (oko 788.) upravitelj provincije (*magister militum Graecorum*) nije bio domicilan, već redovito odašiljan iz Konstantinopola. U početku je vjerojatno bio podložan potvrdi ravenkog egzarha, a poslije 751. godine imenovao ga je sam car.³² Posjeti carskih poslanika bili su također

²⁸ Michael McCormick, "The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity, Movement and Integration, A.D. 650-950", u: *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, ur. Hélène Ahrweiler i Angeliki E. Laiou, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998., 49, bilj. 78. Iako u istom radu (23) zapaža formulacije "majestetičnog diskursa" i raspravlja o njima, začudo ne dovodi u međusobnu vezu one iz Dalmacije i Istre, niti problematizira implikacije njihovih sličnosti.

²⁹ Usp. I. Basić, "O adriobizantizmima".

³⁰ Što su prvi primijetili F. Borri, "Neighbors and relatives", 15; Francesco Borri, "Gli Istriani e i loro parenti: Φράγγοι, Romani e Slavi nella periferia di Bisanzio", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 60 (2010.), 23; Ž. Rapanić, "Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci", 63; Hrvoje Gračanin, "Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku", u: *Nova zraka u europskom svjetlu*, 503.

³¹ H. Krahwinkler, ... in *loco qui dicitur Riziano*, 66.15-17: *vnde omnes d(e)uenimus i(n) paup(er)tate(m) et d(e)rident nostros parentes et c(on)vicinj nostri Venetias et Dalmatias et(iam) Greci sub cuius antea fuimus potestate*. Usp. F. Borri, "Neighbors and relatives", 3-4; F. Borri, "Gli Istriani", 2.

³² Jadran Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1978., 121-122; T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 53-56; M. Levak, *Slaveni vojvode Ivana*, 80; V. Bileta, "At the crossroads", 112 i bilj. 27, 113. Imena poznatih *magistri militum Graecorum* u Istri indikativna su u tom smislu: Bazilije, Mastalo, Konstantin, drugi Bazilije, Stjepan.

prilično redoviti. To je ojačavalo veze sa središnjom vlašću, zajedno s povremenim odlascima pripadnika provincijske elite u Konstantinopol kako bi priskrbili sebi čast konzula-hipata.³³

Na postojanje uhodane administrativne rutine između pokrajine i Konstantinopola jasno upućuju i tekstovi što se spominju na sudbenom zasjedanju u Rižani: razrezivanje poreza registrirano je fiskalnim dokumentima sastavljanima posebno za svaki grad ili kaštel (*breves per singulas civitates vel castella*) još za vrijeme bizantske vlasti; ti su registri potom čuvani u mjesnim pismohranama te reproducirani pred novim, franačkim vlastodržcima kad se za to ukazala potreba.³⁴ Sukladno tome, i u ovako udaljenim provincijama Carstva jasno se može uočiti dugo trajanje staroga, bizantskog institucionalnog okvira s pripadajućim administrativnim aparatom, koji je proizvodio visoko specijalizirane dokumente u obliku isprava i poreznih popisa.

Dok Rižanski placit potječe iz približno 804. godine (s time da je u materijalnom smislu sačuvan jedino u kasnom prijepisu iz 15. ili 16. stoljeća, ali u autentičnu starinu sadržajne i terminološke materije iz niza drugih razloga ne treba sumnjati), Gottschalkov je opis i kao tekst i kao rukopis vrlo blizak izvornom vremenu svoga nastanka: napisan je neosporno prije autorove smrti 868. ili 869. godine, odnosi se okvirno na 836./840.-846. (Venecija) odnosno 846.-848. godinu (Hrvatska i Dalmacija), a najstarija rukopisna inačica nije puno mlađa (prema Lambotu, s kraja 9. st.). Njima treba pridodati "oporuku" patrijarha Fortunata te pisma njegova nasljednika Venerija, tekstove nastale 20-ih godina 9. stoljeća.

Uzajamna strukturalna sličnost tih tekstova - a, kako će se vidjeti, i njihova precizna diskurzivna podudarnost s produktima bizantske jezične i pisane visoke kulture - nameće potrebu da se oni, tekstovi, ispituju kao zrcalo određenih znanja i predodžaba zajedničkih njihovim tvorcima te da se potom utvrdi s kojim i kakvim fondom "društvenog znanja" te predodžbe i znanja korespondiraju.

---

³³ J. Ferluga, *L'amministrazione*, 149; M. McCormick, "The Imperial Edge", 38; M. Levak, *Slaveni vojvode Ivana*, 80. Neki od njih su čak spomenuti u Placitu - H. Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano*, 60.41-42: *possess(io) Mauricij ypati seu Basillii magistri militu(m) instar et d(e) Theodoro ypato*, v. Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter: Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1992., 227; H. Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano*, 30; N. Budak, "One more Renaissance?", 177. O prisutnosti predstavnika središnje vlasti u bizantskim provincijama vidi C. Diehl, *Études*, 112-123; André Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire Byzantin au VIIe siècle: l'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1969., 306; T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 144-163. Mladen Ančić, "U osvit novog doba. Karolinško Carstvo i njegov jugoistočni obod", u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, ur. Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., 85: "Pripadnici te elite u svojim se iskazima gotovo sa sjetom sjećaju vremena kad su najistaknutiji pojedinci iz lokalne zajednice odlazili na carski dvor u Konstantinopolu, na kojemu su rado primani i odakle su donosili priznanje svoga istaknutog položaja u društvu. Taj je istaknuti položaj bio čvrsto povezan s vojničkom i upravno-političkom organizacijom, *tribunatom*, iz čega su onda proizlazili politički prerogativi i nedvojbeni društvena moć".

³⁴ H. Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano*, 44.

Društveni diskurs

Od polovice 8. stoljeća, osobito poslije propasti Ravenskog Egzarhata (751.), gornjojadranske pokrajine poput Venecije, Istre i Dalmacije jedini su preostali posjedi Bizantskog Carstva u kojima je latinski bio govorni jezik.³⁵ To su bili i teritoriji Carstva najudaljeniji od metropole. Pretežiti dio Carstva, naime, služio se isključivo grčkim kao jezičnim medijem, dok je znanje latinskoga iščezlo. To je na sjevernom Jadranu urodilo neobičnom, jedinstvenom situacijom postojanja društvenih zajednica latinske kulture te bizantske političke pripadnosti, istovremeno pod crkvenom jurisdikcijom Svete Stolice. Teoretsku vlast Carstva nad ovim oblastima nitko nije poricao jer je njihov državopravni položaj sve do potkraj 8. stoljeća bio jasan, ali je u stvarnosti utjecaj te vlasti jako varirao - ovisno o okolnostima, u rasponu od realnog iskaza moći slanjem vojnih ekspedicija, do samo formalnog priznavanja bizantskog vrhovništva kovanjem novca, datiranjem isprava po bizantskim carevima te spominjanjem careva imena u laudama i egzultetima.³⁶ Ta se područja mogu uspoređivati jedino s carskim gradovima južne Italije poput Napulja, Gaete ili Amalfija, na razmeđu 8. i 9. stoljeća romanskih enklava u langobardskom okruženju. Njihovi su kontakti s Konstantinopolom, međutim, bili intenzivniji zbog veće blizine, kao i posredstva susjedne Sicilije, snažno heleniziranog otoka tada još uvijek pod bizantskom kontrolom.

U društvima o kojima je riječ vladala je velika potražnja za počasnim naslovima dvorskog podrijetla, npr. među lokalnim uglednicima Bizantske Italije.³⁷ Te su počasne titule jasno zrcalile društveni položaj nositelja u njegovu okruženju - imale su vrijednost statusnog simbola. Ujedno, podrazumijevale su da je osoba koja ih nosi stupila u izravan kontakt bilo s carem osobno (na dvoru u Konstantinopolu), bilo s carskim dvorskim aparatom preko njegovih predstavnika (opunomoćenici, poslanstva). Okolina je, sudeći po svemu, visoko cijenila to i takvo postignuće, što mu je u očima suvremenika davalo naročit prestiž.

Gdje god da je u Bizantskoj Dalmaciji saksonski teolog sakupio svoje naknadno tekstualno uobličene impresije o govornim osobinama njenih žitelja, njegovi sugovornici i izvor njegovih podataka morali su pripadati višim slojevima društva.³⁸ U krajnjoj

³⁵ Thomas S. Brown, "Byzantine Italy (680-876)", u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ur. Jonathan Shepard, Cambridge: Cambridge University Press, 2008., 435-464; F. Borri, "Neighbors and relatives", 8.

³⁶ Marko Petrak, "Nobile hoc Romani Imperii monumentum: Laudes imperiales in Byzantine Dalmatia", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 63 (2016.), 5-20; Marko Petrak, "The Byzantine Emperor in Medieval Dalmatian Exultets", u: *Byzantium in Dialogue with the Mediterranean: History and Heritage*, ur. Daniëlle Slootjes i Mariette Verhoeven, Leiden-Boston: Brill, 2019., 47-66.

³⁷ T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 135-137, 141; Zrinka Nikolić, *Rođaci i bližnji. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Matica hrvatska, 2003., 126, 137.

³⁸ Ž. Rapanić, "Solinska epizoda", 104; Ž. Rapanić, "Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci", 62-63.

liniji, Rižanski je placit rječito svjedočanstvo da su jedino društvene elite dolazile u izravan doticaj s vlastima u Konstantinopolu: jedino su tribuni "odlazili do Carstva". Njihov je periodički boravak u prijestolnici dodatna naznaka da "majestetični diskurs" proizlazi ne samo iz osobnih iskustava provincijalaca na carskom dvoru, nego i iz službenih dokumenata o imenovanju ili promaknuću koji su im ondje bivali uručeni. Gottschalk je morao komunicirati s vodećim ličnostima gradskih sredina, nesumnjivo s pripadnicima klera i protopatricijata, koji su sa svoje strane imali nesmetan pristup službenoj komunikaciji s Konstantinopolom, pri čemu su poneki od njih - poput Istrana - i osobno posjetili carski grad kako bi stjecanjem zvučnih dvorskih naslova simbolički unaprijedili svoj lokalni položaj.

Svako je službeno pojavljivanje cara - kako u Velikoj palači tako i izvan nje - vršeno u vrlo strukturiranom okruženju, ritualnim radnjama i prostornim kontekstom u kojemu su se one odvijale neprestano pomno ističući i glorificirajući njegovu ulogu legitimnog vlastodržca i Božjeg predstavnika na ovom svijetu; samim time simbola postojećeg društvenog poretka i neprikosnovenog jamca njegove stabilnosti.³⁹ Pseudoliturgijski ambijent carskog ceremonijala služio je kao izvrsno sredstvo odašiljanja političkih i ideoloških poruka, u čijoj se srži nalazila naročita predodžba Bizantinaca o prirodi carskog položaja i dostojanstva. Svijest o tom utilitarnom karakteru dvorskog protokola posve je jasno i izričito izražena u predgovoru priručnika-traktata o ceremonijama carskog dvora koji je sredinom 10. stoljeća sastavljen po nalogu Konstantina VII. Porfirogeneta (*De Cerimoniis*): "zato što se po hvalevrijednom redu ceremonijala carska vlast pokazuje urešenijom, povraća veličajnost i po tome biva zadivljujućom strancima i našima".⁴⁰ Nepromjenjivost i savršena usklađenost carskog ceremonijala u njegovu ritualnom ponavljanju smatrana je ovozemaljskim odrazom savršenosti nebeskog dvora⁴¹ pa je utoliko jasnije što su sve osobe (ponajprije car), prostori i predmeti u vezi s njim bez teškoća poprimili auru svetosti, brišući granice između profanog i sakralnog.

³⁹ Eleni Dimitriadou, "From the Great Palace to the Great Church: Art and Light in the Context of Court Ritual in Tenth-Century Constantinople", u: *Hierotopy of Light and Fire in the Culture of the Byzantine World*, ur. Aleksej M. Lidov, Moskva: Theoria, 2013., 147, 152. Arhitektonski okvir detaljno je istražio i rekonstruirao Michael J. Featherstone, "The Chrysotriklinos seen through *De Cerimoniis*", u: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, ur. Lars M. Hoffmann, Wiesbaden: Harrassowitz, 2005., 845-852; Michael J. Featherstone, "De *cerimoniis* and the Great Palace", u: *The Byzantine World*, ur. Paul Stephenson, London-New York: Routledge, 2010., 162-174.

⁴⁰ Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, transl. Ann Moffatt & Maxeme Tall, Byzantina Australiensia 18, I-II, Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 2012., 1, 3-4: ἄτε διὰ τῆς ἐπαινετῆς τάξεως τῆς βασιλείου ἀρχῆς δεικνυμένης κοσμιωτέρας καὶ πρὸς τὸ εὐσχημονέστερον ἀνατρεχούσης καὶ διὰ τοῦτο θαυμαστῆς οὐσης ἔθνεσί τε καὶ ἡμετέροις. Indikativno je za tadašnja shvaćanja što se *basileia taxis* može prevesti kao "carski ceremonijal", ali i "carski poredak".

⁴¹ Maria G. Parani, "'Rise like the sun, the God-inspired kingship': Light-symbolism and the Uses of Light in Middle and Late Byzantine Imperial Ceremonials", u: *Hierotopy of Light and Fire in the Culture of the Byzantine World*, ur. Aleksej M. Lidov, Moskva: Theoria, 2013., 164.

Upravo u tom ambijentu car je vršio investituru državnih dužnosnika, izgovarajući obredne formule nalik onima sakralnoga karaktera,⁴² među kojima je najzastupljenija bila ova: "U ime Oca i Sina i Svetoga Duha, Moje Carstvo od Boga imenuje te [...]." Veza između Boga - Svetog Trojstva kao izvorišta careva legitimnog autoriteta i vladarske moći, istovremeno duhovnog vodiča pri njegovoj vladavini nad Carstvom - i svete osobe cara kao Njegova zastupnika na zemlji time je posve eksplicitna. Tome je pridonosio i ciljani odabir danâ za dodjelu naslova: te su dodjele održavane po mogućnosti na blagdanske i praznične dane poput svetkovina vezanih uz kristološki ciklus, careva rođendana ili obljetnice njegova stupanja na prijestolje; u najmanju ruku vršile su se nedjeljom.⁴³ Investitura je time poprimala auru svetosti te značaj sakramenta, nadilazeći običnu profanu ceremoniju. U duhovnom i u materijalnom smislu oblikovan je "sveti prostor" namijenjen izvršavanju carske vlasti i, istodobno, potvrđivanju njene legitimnosti, s ciljanim i promišljenim efektom na sve sudionike tih sofisticiranih rituala.

Simbolika moći s kojom su se uzvanici pritom susretali u središtu Carstva kao složeno organiziranog društva, karizma koju su zrcalili vrhovni nositelji te moći, kao i ceremonije kojima su je legitimirali i uređivali, upravo su ona točka s koje mora početi svaka rasprava ako želimo razumjeti duboko usađene društvene pojave s ruba Carstva i njihovo značenje. Simboli i sustavi simbola carske vlasti povratno su djelovali na strukture značenja prema kojima su stanovnici zapadnog oboda Carstva - i ne samo njega - oblikovali (preinačivali, projicirali, dijelili i reproducirali) svoju svakodnevicu.

Tri su osnovna načina tog djelovanja, i to ne uzajamno isključiva: 1) fizički doživljaj dvorskog miljea u Konstantinopolu te pedantnog poštivanja rituala u njemu; 2) susret s hiperformalnim frazama "majestetičnog diskursa" putem pisanih akata pristiglih iz Konstantinopola; 3) direktna komunikacija s osobama poslanim iz središta Carstva kao (pre)nositeljima tog diskursa. Zadržimo li se na trenutak na trećenavedenom, pada u oči da je tribunska aristokracija - sudeći po tekstu Rižanskog placita⁴⁴ - bila izravan posrednik između carskih legata i ostatka pučanstva provincije, što pojašnjava i predstavlja primjer jednog aspekta gorespomenutog djelovanja.

Izgledno je da je Gottschalk termine "majestetičnog diskursa" u Dalmaciji i Veneciji također čuo od tribunske aristokracije. Najstariji, naime, sačuvani dokumenti dalmatinskih gradova ukazuju na to da je tribunat u njima svakako bio konstituiran u 9. stoljeću, a

⁴² Gilbert Dagron, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003., 192-193, 196-197.

⁴³ Gilbert Dagron, "Trônes pour un empereur", u: *Idées byzantines*, tom. II, Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, 2012., 503.

⁴⁴ H. Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano*, 78.8-10: *Ista o(mn)ia ad suu(m) opus habet dux noster loa(n)nes, quod nu(m)q(uam) habuit magister militu(m) Greco(r)um, sed semp(er) ille tribunus dispensabat ad missos imp(er)iales et ad legatarios euntes et red(e)u(n)tes.* - "Naš vojvoda Ivan ima za sebe sve to, što *magister militum* Grkâ nikad nije imao, već je uvijek određeni tribun isplaćivao [ta podavanja] carskim poslanicima i legatima kada su dolazili i odlazili".

ima naznaka da postoji i u prethodnom razdoblju.⁴⁵ Prodor tog formulaičnog jezika ukazuje na to da su administrativni kontakti Venecije i Dalmacije posredstvom službenih dokumenata i osobnih boravaka u metropoli Carstva u prvoj polovici 9. stoljeća (zasigurno i prije toga) bili prilično redoviti; isti se zaključak može protegnuti na Istru, ali isključivo do njezina uključenja u karolinški imperij (oko 788.).

Titule (ἄξια) u bizantskoj državi nikad nisu bile nasljedne, već ih je car dodjeljivao po vlastitom nahođenju, i to osobno ili posredstvom opunomoćenika. Smatrane su potvrdom naročite Božje milosti ukazane pojedincu, a izražene preko vladara kao Njegova zastupnika na ovome svijetu, što se u odgovarajućim normativnim tekstovima (npr. taktikonima) izričito naglašavalo.⁴⁶ Carskom voljom dodjeljivane su dvije kategorije titula: počasna dostojanstva (ἄξια διὰ βραβείων) i stvarne dužnosti, funkcije odnosno službe unutar državnog aparata (ἄξια διὰ λόγου). Počasne titule dodjeljivane su doživotno, uručivanjem propisanih insignija, kao osobno odlikovanje, s osamnaest stupnjeva u važnosnom slijedu. Nisu uključivale nikakva stvarna zaduženja. Funkcije pak nisu bile doživotne već prijelazne; dodjeljivao ih je car osobno, usmenim činom investiture. Sadržavale su stvarne izvršne ovlasti (civilne ili vojne), a dijelile su se u šezdeset stupnjeva u važnosnom slijedu. Osim toga, državne funkcije podrazumijevale su plaću iz državne blagajne iz kojih su pojedinci mogli crpiti znatan prihod (naročito u slučaju gomilanja različitih funkcija u rukama jedne osobe, pri čemu su se određene službe vršile samo nominalno). Bizantske počasne i službene titule sačinjavale su, prema tome, dvije odvojene hijerarhije, dvovrnsi *cursus honorum*, ali su se naslovi iz njih mogli kombinirati (npr. patricij-strateg i sl.). Iako su počasne titule bile pretežito lišene stvarnog sadržaja, nije se radilo o posve ispraznim naslovima, jer su svi nositelji bizantskih titula - i počasnih, i službenih - imali pravo na plaću (*roga*), tj. prihod iz carske blagajne.⁴⁷ Nije, međutim, bila riječ o plaći u uobičajenom smislu (iznosu isplaćenom za obavljani rad), već o svojevrsnoj državnoj renti. Naime, dio nižih bizantskih državnih službi mogao se izravno kupiti, kao i prodati, i to mimo careva odobrenja. Donekle je isto vrijedilo za počasne naslove: uoči investiture kandidati bi bili dužni unaprijed platiti razmjerno visoku novčanu pristojbu, a zauzvrat su dobivali diplomu o imenovanju te doživotnu godišnju plaću (*roga*) u iznosu od 2,31-3,47% uplaćenog novca. Konzuli su, primjerice,

⁴⁵ O dalmatinskoj tribunskoj aristokraciji, s pregledom izvora i literature, usp. Ivan Basić, "Bilješke o problemu konstituiranja tribunata u dalmatinskim pretkomunalnim društvima", u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice*, ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli i Ludwig Steindorff, Split: Književni krug, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015., 173-202.

⁴⁶ Rodolphe Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I, Berlin-Amsterdam: Hakkert, 1967., 65-72; Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1972., 281-284.

⁴⁷ Lujo Margetić, *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku. Pravnopovijesne i povijesne studije*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2000., 145-146; Lujo Margetić, "Iz starije hrvatske povijesti", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 43 (2001.), 4-5.

primali dvije funte zlata godišnje kao "plaću" za taj hijerarhijski razred, bez obzira na to što nisu vršili nikakvu stvarnu službu.⁴⁸ Uz to, redovita isplata državnih sredstava u plemenitim kovinama u korist stranih vladara i lokalnih dužnosnika počašćenih zvučnim dvorskim naslovima imala je, uz materijalnu vrijednost, snažan simbolički i psihološki učinak u njihovim odnosima prema Bizantskom Carstvu, tj. predstavljala je značajno sredstvo bizantske diplomacije.

Naime, hijerarhija tih počasnih naslova - do 9. i 10. stoljeća gotovo sasvim ispražnjenih od svog prvotnog sadržaja - zapravo je sadržavala kasnoantičko i ranobizantsko izvorište, zadržavajući staru terminologiju iz vremena kad su ti termini još označavali stvarne funkcije (npr. prokonzul, patricij, magistar itd.).⁴⁹ U tom smislu, značenje i karakter, primjerice, konzulske časti kakvu registriraju izvori srednjobizantskog razdoblja krajnji je produkt dugačke, višestoljetne evolucije u značenju tih pojmova: tradicija je u najvećoj mogućoj mjeri poštivana, ali su ovlasti svakog pojedinog naslova prilagođene novom društvenom, političkom i administrativnom sustavu Carstva.

Dobar primjer toga je upravo titula konzula (hipat, *hypatos*). Ta titula, koja je nekoć označavala najvišeg magistrata rimske države, gašenjem institucije redovitoga konzulata od 541. godine gubi na važnosti u bizantskoj dvorskoj titulaturi te se npr. u 9. i 10. stoljeću masovno dodjeljuje osobama niskog društvenog statusa, kao skromna počasna titula nižeg srednjeg ranga.⁵⁰ Umnažanjem broja nositelja, nekoć prestižna služba konzulata - koju su mogla obnašati samo jedan ili dva pojedinca godišnje - time je degradirana i obesmišljena. Ta degradacija konzulata datira se u razdoblje između kasnog 7. i kasnog 8. stoljeća, pri čemu se pretpostavlja da je plod reformi prvih careva izaurijske dinastije.⁵¹ Od osamnaest mogućih stupnjeva u bizantskoj počasnoj hijerarhiji, konzulat je bio na niskom dvanaestom mjestu. Brojni nalazi pečata bizantskih dužnosnika i službenika, kao i drugi tekstualni izvori, potvrđuju da su tu titulu kao počasni atribut nosili uglavnom uposlenici niže hijerarhije carskog fiskalnog i administrativnog aparata, poput carinskih

⁴⁸ R. Guiland, *Recherches I*, 73-83; Paul Lemerle, "'Roga' et rente d'État aux Xe-XIe siècles", *Revue des études byzantines* 25 (1967.), 77-100; Andrew J. Cappel, "Roga", u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, ur. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford: Oxford University Press, 1991., 1801; Nicolas Oikonomidès, "Titles, purchase of", u istom svesku, 2089.

⁴⁹ N. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 286-287.

⁵⁰ R. Guiland, *Recherches II*, 44-67; N. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 296; Friedhelm Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin: Akademie Verlag, 1985., 31-35; Alexander P. Kazhdan, "Hypatos", u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, II, ur. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford: Oxford University Press, 1991., 963-964.

⁵¹ R. Guiland, *Recherches II*, 49. Prema jednom pismu pape Grgura I. Velikog iz 591. ili 592. godine, u Konstantinopolu se dekret o imenovanju konzulom (*chartae exconsulatus*) tada mogao kupiti za 30 libara zlata: S. Gregorii Magni *registrum epistularum*, vol. II, ur. Dag Norberg, Turnhout: Brepols, 1982., 140 (Ep. II, 49); Christian Courtois, "Exconsul. Observations sur l'histoire du consulat à l'époque byzantine", *Byzantion* 19 (1949.), 54-55. To nije bila zanemariva svota (cca. 9,8 kg zlata), ali je jasno da taj naslov već tada poprima isključivo počasni karakter.

službenika, notara ili kartularija, kao i članovi sitne provincijske aristokracije.⁵² Kao počast, konzulat je u ranom srednjem vijeku naveliko dodjeljivan inozemnim vlastodržcima na zapadnoj periferiji bizantskog političkog sustava i izvan njega, osobito u Veneciji i južnoj Italiji (Napulj, Amalfi, Gaeta), gdje je zadržao određeni prestiž sve do 11. stoljeća.

Konzuli (hipati) su kao službeni oznaku svoga položaja primali poseban, svečano oblikovan tekst koji je sastavljala i izdavala carska kancelarija, odnosno njezin predstojnik *prōt(o)asēkrētis* (πρωτ[ο]ασηκρητης). Taj tip dokumenta, svojevrsna diploma (χάρτης) u obliku svitka (*rotulus*), dobivala se iz ruku samoga cara za vrijeme čina investiture; potjecala je u krajnjoj liniji iz rimskodobnih *chartae exconsulatus* te bila nalik kodicilu, ponekad s koricama od bjelokosti (prema tzv. *Filotejevu Kletorologiju* iz 899. godine).⁵³

Među dvorskim ceremonijama koje su podrazumijevale carevu prisutnost, daleko najučestalija bila su promaknuća u više službe i časti (iako te ceremonije uglavnom nisu održavane na fiksne datume, već su organizirane po potrebi odnosno po carevu nahođenju). Permanentnost i učestalost tih obrednih čina tijekom cijele godine zahtijevala je rutinsko obavljanje funkcija i zaduženja vezanih uz njih, tj. visoko razvijen dvorski aparat u službi neprestanog odvijanja tih ceremonija. Istovremeno, takva, dobro ugođena dvorska infrastruktura iz organizacijskih je razloga producirala cijeli niz praktičnih tekstova u svrhu olakšavanja praćenja, normiranja i izvedbe zadanih ceremonija, što je i razlog zašto je velik broj tih tekstova sačuvan u *Knjizi o ceremonijama*. Ilustracije radi, od 153 poglavlja ovog traktata o dvorskom ceremonijalu, oko 70 se odnosi na "pomične" ceremonije - koje su bile i najčešće - dok se oko 60 poglavlja odnosi na "fiksne" ceremonije, zadane nepromjenjivim datumima; budući da je, međutim, i dobar dio "fiksni" ceremonija otpadao na hijerarhijska unapređenja i investiture, postaje jasno da je posrijedi dominantna dionica godišnjeg ciklusa dvorskih svečanosti vezanih uz carevu osobu.⁵⁴ Pažnju povjesničara privući će društvena dimenzija carskih ceremonija jer je njihov razvitak bio bitno zadan društvenim kontekstom. U tom pogledu vrijedi podsjetiti da je kasnoantička i ranobizantska civilizacija bila "ovisna" o simboličkim gestama te prožeta (samo)sviješću o vlastitoj pripadnosti precizno određenom rangu; društveni identitet manifestirao se i istovremeno potvrđivao javnim ritualima, uvjetovanima tradicijom i statusnom simbolikom. U tom je smislu, zaista, "carski ceremonijal samo vrh piramide ritualâ raspršenih kroz društvo i usidrenih u osnovne vrijednosti antičke i srednjovjekovne kulture".⁵⁵ Opetovanje i reproduciranje sličnih ili istovjetnih rituala na različitim razinama društvene skale otvara i pitanje kakva je bila interakcija između (dobro dokumentiranog) carskog ceremonijala i onog (slabije dokumentiranog) zastupljenog u širim slojevima društva; utjecaj zasigurno nije bio jednosmjernan, ali u nj ne možemo ulaziti na ovome mjestu.

⁵² R. Guiland, *Recherches* II, 50; F. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur*, 48-51.

⁵³ N. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 89-93.

⁵⁴ Michael McCormick, "Analyzing imperial ceremonies", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 35 (1985.), 11.

⁵⁵ M. McCormick, "Analyzing imperial ceremonies", 14-15.

Sadržaj ovih preskriptivnih i deskriptivnih tekstova pokazuje s kakvim su se protokolom morali susretati predstavnici sitne aristokracije iz Istre, Venecije i Dalmacije u svojoj težnji za dvorskim titulama.

Fraza ἡ βασιλεία ἡμῶν sačuvala se i u *Filotejevu Kletorologiju* (datiranom 899. godine), najdužem i najvažnijem među poznatim taktikonima, tj. službenim popisima naslova i službi u bizantskoj hijerarhiji. U kontekstu našeg istraživanja ovaj dokument s kraja 9. stoljeća važan je i zato što precizno reproducira način na koji su dužnosnici imenovani.⁵⁶ Primjerice, u sekciji ἀξίαι διὰ λόγου čak je sedamdeset dužnosnika usmeno imenovao car, izričući formulu zaziva Svetog Trojstva ili Gospodina, čemu je slijedio izričaj προβάλλεται σε ἡ ἐκ θεοῦ βασιλεία μου - "Moje Carstvo od Boga imenuje te... [naziv titule i ime pojedinca]".⁵⁷ Korištenje upravo te i takve formule potvrđeno je i u Porfirogenetovu priručniku *De Cerimoniis* (v. g.). Tekstovi Filoteja i Konstantina Porfirogeneta, prema tome, sadrže termine koji se doslovno podudaraju s terminologijom kakva je zastupljena, na primjer, u zapisniku Rižanskog placita; ujedno, oni potvrđuju da je procedura stjecanja bizantskih titula i časti doista odgovarala onakvoj proceduri kakva se spominje u placitu: kandidati su po dolasku u Konstantinopol potvrdu svoga naslova primali od cara osobno, pri čemu je sâm čin investiture uključivao formulaični jezik kojim je osoba cara (βασιλεύς, *imperator*) poistovjećena s Carstvom (βασιλεία, *imperium*). Izlaganje istarskih odličnika o "Carstvu koje ih je imenovalo konzulima" precizno, dakle, sažima cijelu ritualiziranu dvorsku proceduru. Jednako je važno primijetiti da se odluka o imenovanju, ukoliko je kandidatovo boravište bilo suviše udaljeno od Konstantinopola, odašiljala u pisanom obliku.⁵⁸ To su prvorazredni izvori o oblicima pisane i usmene komunikacije posredstvom kojih je formulaični jezik bizantskog dvora prodirao u pokrajine pod carskom vlašću. Njima se potvrđuje zaključak da su u pozadini Gottschalkovih zapažanja o sintaksi dalmatinskog i venecijanskog stanovništva zapravo stajali kompleksni mehanizmi funkcioniranja bizantske kulture. Dovoljno dugotrajni i snažni da dopru do periferne jadranske provincije i zadrže se u oralnoj kulturi kakvu je sredinom 9. stoljeća zatekao franački teolog.

Usmjerimo li iznova pozornost na suprotnu stranu Jadrana, iz venecijanskih izvora 8. i 9. stoljeća razvidno je obilato korištenje bizantskim titulama i dostojanstvima, među kojima je upravo ono konzula (*hypatus*) bilo najcjenjenije, barem sudeći po tome u

⁵⁶ C. Porphyrogenetos, *Book of Ceremonies*, II, 525-527. Navodi se da se ovaj ceremonijal odnosi na: domestike shola, stratege, drungarija flote, genika, sakelarija, kartularija sakelija ili ostale nositelje visoke časti (potonji definirani kod Filoteja: u rasponu od prepozita i domestika shola do protospatara). Sadržina tih tekstova potječe prvenstveno iz 9. st., ali dio i iz 8. st. (R. Guiland, *Recherches* II, 55). Iz njih je vidljivo da se odnose na razdoblje kada je konzulat sveden na počasnu titulu ogoljenu od svakog sadržaja osim ceremonijalnog prvenstva u formalnim prilikama.

⁵⁷ N. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 91.15 i bilj. 35, 296, 282 i bilj. 6; A. P. Kazhdan, "Hypatos", 963-964; M. G. Parani, "Rise like the sun", 161 prevodi βασιλεία kao "kingship".

⁵⁸ N. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 282 i bilj. 6.

koliko je navrata nosilo primat pred naslovom dužda (*dux*); titule spatara (*spatharios*) i protospatara (*protospatharios*) također su dobro dokumentirane.⁵⁹ Korelacija između konzulâ potvrđenih mletačkim izvorima i konzulâ iz Rižanskog placita (*hypatoi*) već je primijećena u literaturi pa je tako F. Borri istaknuo često previđenu okolnost da su venecijanska i istarska "tribunska aristokracija" praktično istovremene te da taj vladajući sloj stječe više statusne simbole (konzulat) u obje sredine na doslovno isti način.⁶⁰ Istovjetnost tog procesa, dakako, povratno upućuje na brojnu i učestalu pisanu i personalnu komunikaciju elitâ *Venetiae et Histriae* s mjestom iz kojeg su prestižne počasti i izvirele - carskim dvorom u Konstantinopolu. Utoliko je lakše predočiti postupno ukorjenjivanje u dubini društva mentalnih navika uvjetovanih izvještačenim načinom obraćanja caru, govora o njemu i poimanju carske ličnosti kakve su tribuni mogli steći u tim protokolarnim prilikama. Popis sličnih epizoda koji je sastavio McCormick bilježi formalno podjeljivanje niza dvorskih naslova venecijanskim vlastodršcima (*spatharios*, *protospatharios*, *hypatos*) od 806. sve do 897. godine, bilo osobnom investitorem tijekom čestih boravaka u Konstantinopolu ili posredstvom opunomoćenih carskih predstavnika upućenih s dvora u grad na lagunama. Bilježi, ujedno, nekolicinu carskih *iussiones* za mletačke duždeve (822.-829.) i to neposredno uoči Gottschalkova dolaska u venetsko zaleđe.⁶¹

Venecijanski *tribuni* i *consules*, spatari, protospatari i *duces* direktan su pandan istarskoj sitnoj aristokraciji te obje grupacije - zajedno s dalmatinskom "tribunskom aristokracijom" - predstavljaju dosad najizgledniji sloj čija je receptivnost na "majestetični diskurs" mogla poslužiti kao prijenosnik rečenoga diskursa u društvene strukture uokrug

⁵⁹ Npr. Roberto Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille*, I, Padova: Gregoriana, 1940., 49, 92-93, 99, 117-118, br. 30 (770.-772. g.), 52-53 (827.-829., 829. g.), 60 (853. g.); II, Padova: Gregoriana, 1942., br. 15 (880. g.) i 25 (900. g.). Usp. Jean-Marie Martin, "L'Occident chrétien dans le *Livre des Cérémonies*, II, 48", *Travaux et Mémoires* 13 (2000.), 625-626, Serban Marin, "Giustiniano Partecipazio and the representation of the first Venetian Embassy to Constantinople in the chronicles of the Serenissima", *Historical Yearbook* 2 (2005.), 91-92. Više o venecijanskim hipatima: Antonio Carile, "Venezia e Bisanzio", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 58 (2011.), 648.

⁶⁰ J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina*, 149; J.-M. Martin, "L'Occident chrétien", 625; F. Borri, "Neighbors and relatives", 14-15 upozorio je na popis nobila Cittanove i Equila sačuvan u *Chronicon Altinate: Particiaci, qui Baduarii appellati sunt, tribuni anteriores fuerunt et ypeti imperiali honore fruebantur*. - "Particijaci, zvani i Baduariji, bijahu prvotni (stariji) tribuni i uživalu carsko dostojanstvo konzula." *Chronicon Venetum quod vulgo dicunt Altinate*, ur. Henry Simonsfeld, u: *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, XIV, Hannover: Hahn, 1883., 28 (c. VI); o njima i L. A. Berto, *In search of the first Venetians*, 382. Prema Brownu (*Gentlemen and officers*, 138-139) u srednjem i kasnom 8. st. svi su carski namjesnici bizantske Italije nosili naslov *consul*.

⁶¹ M. McCormick, *Origins*, 892-963, br. 270, 274, 283, 291, 296-297, 299, 300, 305-306, 358, 361, 371, 376-378, 383, 409, 421, 449, 455, 550, 635, 658, 700, 734. Detaljniji pregled od 726. do oko 1007. godine donosi L. A. Berto, *In search of the first Venetians*, 375-377: konzul i dužd Urso (726.-737.), konzul i *magister militum* Jubijan (740.-741.), konzul i dužd Mauricije (764.-797.), konzul Beat (805.-810./811.), konzul i dužd Justinijan (811.-829.), spatari i dužd Obelijerije (805.-810./811.), spatari i dužd Petar (836.-864.), protospatari i dužd Urso II. (864.-881.), protospatari i dužd Petar Tribun (887.-911.). O odnosima Venecije i Bizanta u ranom srednjem vijeku literatura je nepregledna: za orijentaciju v. Roberto Cessi, *Venezia ducale, I - Duca e popolo*, Venezia: Officine grafiche Ferrari, 1940., 39-40, 93-96, 115-118, 135-139, 154-166, 210-213, 245-249, 266-268, 297-298; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988., 1-49; također bibliografski nacrt u A. Carile, "Venezia e Bisanzio", 629, bilj. 1.

jadranskog bazena; činjenica pak da je bogata akumulacija takvog diskursa vremenski podudarna s prisutnošću poznatog franačkog teologa na istom ozemlju neće stoga biti plod puke koincidencije.⁶²

Središnja vlast postavljala je sve stratege, pa i stratega Dalmacije, odnosno car ih je rukopolagao uvodeći ih u službu u Zlatnom trikliniju.⁶³ *De Cerimoniis*, podrobno opisujući ceremoniju, lakonski izvještava da je procedura bila ista za sve stratege zapadnih i istočnih tema. Takva je morala biti i ceremonija prilikom postavljanja dalmatinskog stratega. I na stratega Dalmacije odnosilo se, dakle, pravilo da se postavlja ili imenuje u Konstantinopolu. Uspostavljanje teme Dalmacije datira se u vrijeme Lava V. (813.-820.), početkom vladavine Mihajla III. (842./843.-846./848.) ili u prvoj polovici vladavine Bazilija I. (867.-878.).⁶⁴ Budući da se dalmatinski stratezi navode u popisima carskih dostojanstvenika (taktikoni), može se zaključiti da su dolazili izravno iz Konstantinopola. Takva je situacija trajala do oko 971./975. godine (*terminus post quem non* za nastanak Taktikona Oikonomidèsa), nakon čega se na čelu teme nalazi zadarski gradski prior (barem od 986.); od tada predstavnici lokalne uprave preuzimaju i ulogu upravitelja pokrajine. Od tog vremena nije poznat nijedan strateg koji ne bi bio i zadarski prior.⁶⁵ Između osnivanja teme u 9. stoljeću i posljednje četvrtine 10. stoljeća, prema tome, dalmatinski su stratezi redovito pristizali iz Konstantinopola, najvjerojatnije bili grčkog podrijetla, i podvrgavani opisanom ceremonijalu investiture pred carem, uključujući neizbježnu formulu: "Moje Carstvo od Boga imenuje te strategom." Budući da je svaki novi strateg po isteku prethodnikova mandata (prema Ferlugi, ovaj je trajao oko 3-4 godine) morao pristupiti investituri osobno pred carem u Konstantinopolu, proizlazi da se ceremonija investiture za stratege Dalmacije u Zlatnom trikliniju provodila relativno često prije izmaka 10. stoljeća.⁶⁶

Iako nema sačuvanih bizantskih isprava upućivanih u dalmatinske gradove starijih od 12. stoljeća,⁶⁷ ipak nema razloga dovoditi u pitanje njihovo postojanje o čemu svjedoči, štoviše, nekolicina sačuvanih pečata bizantskih dužnosnika.⁶⁸ Osim toga, niz

⁶² Uz ogradu da je paralelizam venecijanske i istarske aristokracije ipak ograničen postupno oblikovanim razlikama između tih dviju društvenih skupina: venecijanska aristokracija predstavlja elitu oblasti koja više nije pod izravnom vlašću središta, dok je istarska elita prije 80-ih godina 8. stoljeća bila "provincijska elita" koju središte još uvijek čvrsto nadzire.

⁶³ C. Porphyrogenetos, *Book of Ceremonies*, II, 788; J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina*, 184.

⁶⁴ Za pregled izvora i historiografije vidi I. Basić, "Sjeverna i srednja Dalmacija", 450; H. Gračanin, "Bizant na hrvatskom prostoru", 508.

⁶⁵ J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina*, 160-170, 183-185, 235. Taktikoni s podacima o dalmatinskim dostojanstvenicima objavljeni su u N. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 57.12, 59.8, 101.31, 105.23, 139.19, 247.29, 267.8.

⁶⁶ J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina*, 170-171.

⁶⁷ Najstarije potječu iz 12. st. i čuvaju se u Dubrovniku i Splitu - Мирослав Марковић, "Византиске повеље дубровачког архива", *Зборник радова Византолошког института* 3 (1952.), 205-262; I. Basić, "*Imperium and Regnum*", 186, bilj. 51.

⁶⁸ Za kratak osvrt na dosad poznate pečate v. I. Basić, "*Imperium and Regnum*", 189-190 i bilj. 76-79. Na vidjelo postupno izlaze novi primjerci.

drugih izvora ukazuje - doduše neizravno - da je recepcija carskih isprava u Bizantskoj Dalmaciji bila normalna i uobičajena pojava.⁶⁹

Kako je nedavno istaknuo McCormick, carska pisma nisu putovala sama, niti su carski poslanici odlazili na put bez neke vrste dokumenta. U onim, dakle, navratima kad izvori bilježe prisutnost jednih, treba podrazumijevati i postojanje drugih. Iz čitavog razdoblja od 700. do 900. godine sačuvano je samo pet autentičnih carskih pisama upućenih adresatima na Zapadu (izvan bizantskih provincija). S druge strane, u istom vremenskom rasponu dokumentirano je najmanje 45 bizantskih poslanstava - razvidno je prema tome da je samo svako deveto pismo od onih kojima su poslanici bili provideni sačuvano do suvremenosti.⁷⁰ Prema McCormickovim statistikama, između otprilike 700. i 900. godine ukupno su 83 bizantska poslanika prispjela na Zapad, dok su 34 poslanika sa Zapada boravila u Bizantu.⁷¹ Nešto restriktivnije proučavanje pokazalo je da je od 756. do 840. godine razmijenjeno ukupno 30 diplomatskih misija između karolinškog i bizantskog dvora: 9 franačkih i 21 bizantsko poslanstvo.⁷² Čak i ako zanemarimo one diplomatske aktivnosti o kojima nema sačuvanih izvora, to predstavlja imponozantan broj. Pomaže nam da protumačimo kako je i zašto bizantski dvorski diskurs postao tako duboko ukorijenjen u zapadnim provincijama.⁷³

⁶⁹ Usp. nedavni nacrt sinteze tih svjedočanstava: N. Budak, "One more Renaissance?", *passim*. Vidi također I. Basić, "Imperium and Regnum", 188. Izostanak odgovarajućih termina i formula u narednom, 10. st. posljedica je, s jedne strane, opće nestašice ranosrednjovjekovnih tekstova domaće provenijencije koji bi dokumentirali govorni diskurs. Pisana se komunikacija 10. i 11. st. svodi na diplomatske, epigrafske i liturgijske tekstove, u kojima se zbog njihove prirode takvo što samo iznimno može zateći. Uostalom, kako je pokazano, "adriobizantski diskurs" i na istočnom Jadranu i drugdje primjećuju te u svojim djelima spominju tuđinci (poput Gottschalka ili zapisničara Rižanskog placita, gradeškog đakona Petra), za razliku od tekstova domaće provenijencije koji su iznimna pojava (npr. tekstovi dvojice gradeških patrijarha). Izostanak makar jednog jedinog venecijanskog izvora koji bi dokumentirao ove adriobizantizme ne dovodi u pitanje postojanje takva diskursa u Veneciji (potvrđujući tako konstataciju: *Absence of evidence is not evidence of absence*). Drugi razlog nalazi se, dakako, u historiografski dobro poznatoj asimetriji u količini i vrsnoći istočnojadranskih izvora - domaćih i inih - 10. stoljeća naspram izvorima 9. stoljeća.

⁷⁰ *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. 1. Teil: Regesten von 565–1025*, ur. Franz Dölger, München-Berlin: Oldenbourg, 1924., br. 341, 390, 408, 474, 488. M. McCormick, *Origins*, 859-963, br. 65, 75, 85, 119, 125, 158, 161-162, 170, 197, 203, 211, 240, 251, 258, 262, 296, 311, 330, 344-345, 347, 383, 399, 425, 445, 449, 456, 465, 518, 535, 553, 568-569, 573, 613, 616, 624, 658, 660, 700, 708, 725, 732-773; Michael McCormick, "La lettre diplomatique byzantine du premier millénaire vue de l'Occident et l'énigme du papyrus de Paris", u: *Byzance et le monde extérieur. Contacts, relations, échanges*, ur. Michel Balard, Élisabeth Malamut i Jean-Michel Spieser, Paris: Publications de la Sorbonne, 2005., 135, 142.

⁷¹ Michael McCormick, "From one center of power to another: comparing Byzantine and Carolingian ambassadors", u: *Deutsche Königspalzen: Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Achter Band, Places of power - Orte der Herrschaft - Lieux du pouvoir*, ur. Caspar Ehlers, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2007., 55, 70-72 (Appendix: Check list of Byzantine and Carolingian ambassadors).

⁷² M. McCormick, "Diplomacy and the Carolingian encounter", 25-27.

⁷³ T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 155-159; M. McCormick, "The Imperial Edge", 49-50; F. Borri, "Neighbors and relatives", 15-16; V. Bileta, "At the crossroads", 117. Za analognu situaciju u bizantskoj južnoj Italiji usp. Annick Peters-Custot, "Titulatures byzantines en Pouille et Calabre", u: *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle) 2: Les*

Rutinska administrativna korespondencija između središta Carstva i provincija uključivala je legislativne tekstove, carske edikte, naredbe i sl., a obično izmiče oku istraživača; u srednjobizantskom razdoblju, kako je gore izloženo, većina je takvih dokumenata uključivala termin βασιλεία, κράτος (ili neku njegovu izvedenicu), što je u latinskim pokrajinama Carstva prevedeno ili kalkirano u *imperium (regnum, dominatio)*.⁷⁴

Navedena međusobna sličnost tih tekstova odnosi se ponajprije na neke terminološke značajke vokabulara upotrijebljenog u njima, a u pozadini tih strukturalnih sličnosti nalazi se *pragmatična pismenost* odnosno, u širem smislu, *strukturalna pismenost* - razvijeni sustav pisane komunikacije u službi konstrukcije društvenog uređenja.⁷⁵ Na kojem su se stupnju razvoja akteri i nositelji te strukturalne pismenosti nalazili te kakva je bila njihova horizontalna i vertikalna stratifikacija na društvenoj skali, škrti i rijetki tekstovi danas ne daju ni naslutiti; no, čini se neizbježnim zaključiti da je participiranje svih pojedinaca uključenih u taj i takav misaoni profil suštinski oblikovalo *društvenu moć* i *društvenu memoriju* u njihovim zajednicama. To se vidi već iz činjenice što usvojeni termini i formule o kojima se ovdje raspravlja potječu iz tekstualne produkcije društvene elite, što im je samim tim davalo auru autoriteta i dimenziju bespogovornog prihvaćanja, bez dovođenja u pitanje njihova legitimiteta.

Čak i ako su se carska imenovanja povremeno prenosila putem dekreta umjesto mukotrpnog putovanja u Konstantinopol,⁷⁶ opet se podrazumijeva da su primatelji i

---

cadres juridiques et sociaux et les institutions publiques, ur. Jean-Marie Martin, Annick Peters-Custot i Vivien Prigent, Rome: École française de Rome, 2012., 1-20. Klasične studije su još uvijek André Guillou, "L'Italia bizantina. Δουλεία e οικειώσεις", *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo* 78 (1967.), 1-20; A. Guillou, *Régionalisme et indépendance*; André Guillou, "L'Italie bizantine. Un modèle culturel de province", *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* 101/2 (1989.), 629-639. Usp. Jadran Ferluga, "L'Italia bizantina dalla caduta dell'Esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* XXXIV (1988.), 169-194 i Giorgio Ravegnani, *I Bizantini in Italia*, Bologna: Il Mulino, 2004., naročito 81-143. O pitanju helenizacije bizantske Italije vidi općenito C. Diehl, *Études*, 241-288; Augusto Simonini, *Autocefalia ed esarcato in Italia*, Ravenna: A. Longo, 1969., 50-54. O mentalitetu bizantskih podanika, ideji Carstva te pojmovima δουλεία i οικειώσεις na obje obale Jadrana usp. Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992., 119-120, 141-142, 167, 170; Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb: FF press, 2003., 5-8; Ivo Goldstein, "Što je to Bizant na hrvatskom prostoru? Reminiscencije na temu (1982-2012)", u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, 225, 229; H. Gračanin, "Bizant na hrvatskom prostoru", 502-503.

⁷⁴ Valerio M. Minale, "Sulla recezione dell'Ekloge isaurica nell'Italia bizantina", u: *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle) II: Les cadres juridiques et sociaux et les institutions publiques*, ur. Jean-Marie Martin, Annick Peters-Custot i Vivien Prigent, Rome: École française de Rome, 2012., 37-49. O administrativnim kontaktima usp. T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 154; M. McCormick, *Origins*, 866, br. 118.

⁷⁵ Usp. npr. Rosamond McKitterick, *The Carolingians and the written word*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.; Janet L. Nelson, "Literacy in Carolingian government", u: *The uses of literacy in early mediaeval Europe*, ur. Rosamond McKitterick, Cambridge: Cambridge University Press, 1990., 258-296; Patrick J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, Princeton: Princeton University Press, 1994.

⁷⁶ U slučaju da imenovani pojedinac nije boravio u Konstantinopolu, investitura je vršena odašiljanjem pisanog dekreta u obliku naredbe. N. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 282.

korisnici tih dokumenata morali raspolagati barem osnovnom pismenošću. To je samo po sebi dodatno svjedočanstvo da se iza širenja "majestetičnog diskursa" krije službeni vokabular, ujedno sugerirajući da je Gottschalk morao biti u kontaktu prvenstveno s urbanom aristokracijom i višim klerom.

Ti su izvori, nužno, odraz određenog društvenog diskursa, tvorenog svjetonazorskim obzorom i duhovnim profilom njihovih autora, čvrsto usidrenim u konstrukciju stvarnosti ranosrednjovjekovnih društvenih zajednica istočnog Jadrana. Ona je pak korespondirala s općim, neupitnim i implicitnim prihvaćanjem pojedinih društvenih ustanova, što su stajale u svezi sa stvarnim povijesnim okolnostima kakve su vladale u doba sastavljanja ovih tekstova. Društveni je diskurs, prema tome, manje-više izravan produkt onodobnog *društvenog znanja*, pri čemu je ovdje potrebno utvrditi u kojoj mjeri ti mentalni okviri stoje pod utjecajem bizantskih kulturnih obrazaca, odnosno predstavljaju "standardni diskurs" kako ga je definirao američki kulturni antropolog Clifford Geertz: "diskurs koji se odvija pod skupom pravila, pretpostavki, konvencija, kriterija, vjerovanja, koji nam, barem načelno, govore kako postupati (...); bilo koji diskurs koji utjelovljuje dogovorene kriterije za postizanje dogovora".⁷⁷ Taj bi nam postupak, povratno, trebao omogućiti uvid u mentalnu strukturu autorâ ovih tekstova i način na koji je ona bila društveno definirana. Raščlamba tih izvora pokazat će koliko su centralne (Konstantinopol), regionalne (pokrajinska vlast) i lokalne institucije utjecale na sastavljanje, oblikovanje i shvaćanje ovdje razmatranih vrela, kao i na njihovo praktično korištenje u svakodnevici - što je, u narednom koraku, dodatno pridonijelo difuziji ovog društvenog diskursa, sa svim njegovim specifičnostima.

Pri tome ovdje političko središte - Konstantinopol - nije tek i samo ishodište upravno-administrativne moći i vlasti, nego "točka ili točke u društvu iz kojih dolaze vodeće ideje zajedno s njihovim vodećim institucijama da bi stvorile arenu u kojoj će se odvijati događaji koji će najvitalnije utjecati na živote članova tog društva. (...) Političko središte svakog složeno organiziranog društva jest i vladajuća elita i skup simboličkih oblika koji konstatiraju činjenicu da ta elita zapravo vlada", a čiji članovi "opravdavaju svoje postojanje i uređuju svoje činode preko zbirki priča, ceremonija, odlikovanja, formalnosti i svega što su naslijedili". Ta reprezentativna, vidljiva obilježja vlasti "su ono što označava središte kao središte i daju onome što se u njemu zbiva auru ne samo važnosti, nego i auru koja je na neki čudan način povezana s načinom na koji je izgrađen svijet".⁷⁸ Tako definiranom političkom središtu, dakle, svojstveno je da funkcionira kao mjesto geneze, oblikovanja i umnažanja društvenih modela i normi, što se onda reproduciraju na regionalnoj, provincijalnoj i lokalnoj razini.

---

⁷⁷ Clifford Geertz, *Lokalno znanje. Eseji iz interpretativne antropologije*, Zagreb: AGM, 2010., 277.

⁷⁸ C. Geertz, *Lokalno znanje*, 154, 156.

Čini se izvjesnim da podrijetlo raširenosti tog i takvog diskursa treba tražiti u razmjeni informacija između lokalnog stanovništva (u najširem smislu riječi) i društvenih elita koje su s takvim načinom izražavanja imale manje ili više stalan kontakt - bilo osobnim posjetom carskoj metropoli, bilo posredstvom čestog, rutinskog korištenja službenih dokumenata koje je ispostavljala carska vlast. Hijerarhijski vladarski nastup cara pri formalnim audijencijama, odnosno hijerarhijsko distanciranje izražavanjem u svečanom pluralu - u usmenoj i pisanoj formi - ostavljalo je dojam apersonalne, nadzemaljske pojave, dodatno pojačan apstrahiranjem cara u pojam Carstva.⁷⁹ Drugim riječima, "majestetični diskurs" bio je standardizirani, sveprisutni oblik imperijalnog samoprikazivanja. Kod ovoga valja osobitu pozornost usmjeriti na činjenicu da se ti termini (tj. poistovjećivanje vladara s vladarskom vlašću i državom) pojavljuju u vezi s komunikacijom spram nositelja i izvršitelja te iste vlasti, što znači da njihovoj pojavi prethodi proces širenja takvog diskursa i njegova usvajanja u onim slojevima društva koji su bili u prilici doći u kontakt s carskom vlašću, i odakle je ta i takva terminologija mogla dospjeti u govorni jezik. Oblikovanje i formaliziranje "majestetičnog diskursa" o kojem ovdje raspravljamo, drugim riječima, rezultat je dugog procesa i trajnog dodira s bizantskim suverenom i njegovim predstavnicima. Susretanje sa specifičnim dvorskim vokabularom u njima je stoga moglo katalizirati usvajanje naročito "adriobizantskog" diskursa, ali je tu praksu istovremeno nemoguće zamisliti u takvu opsegu i kontinuitetu (Venecija, Istra, Dalmacija, Sicilija) bez duboke društvene i političke uvjetovanosti dugog trajanja; ovu treba tražiti u višestoljetnoj i sveobuhvatnoj prožetosti bizantskim kulturnim utjecajima onih zajednica koje su im bile izložene te u tim uvjetima izgradile specifičan sociolingvistički i kulturni identitet. Zaključak je tim značajniji jer se odnosi na vrlo rano, prethodno razdoblje o kojem inače nema gotovo nikakvih vijesti - 7. i 8. stoljeće.

Imajući na umu McCormickovu postavku o "tri glavna načina na koje je imperijalna ideologija zadirala u svijest gradova i naselja Carstva: veze između provincijalaca i njihovih dalekih vladara, utjecaj crkve i vojske na život provincije i, konačno, ceremonijalni život lokalnih dužnosnika", kao i Brownovu postavku da se "centralizacija činila mnogo potpunijom na razini rituala negoli na razini političkog djelovanja",⁸⁰ uočavamo nekoliko vrlo produktivnih područja istraživanja u vezi s genezom "majestetičnog diskursa" na Zapadu. Kao prvo, formula koja uključuje glagolsku imenicu βασιλεία umjesto "ja, car" korištena je pri imenovanju mnogih dužnosnika koje je car osobno uvodio u službu tijekom dvorskih ceremonija; to ih je iz prve ruke upoznao sa službenim govorom bizantskog dvora, kojemu su svjedočili u ozračju strahopoštovanja pred carskom moći.

⁷⁹ O tome kako su takve audijencije mogle izgledati početkom 9. st. vidi recentno I. Basić, "Amalarius of Metz".

⁸⁰ Michael McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge-Paris: Cambridge University Press, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1986., 232; T. S. Brown, *Gentlemen and officers*, 155. Ovi fenomeni detaljno su analizirani u nedavnoj knjizi (D. Whalin, *Roman Identity*) koju sam za ovu priliku mogao iskoristiti samo u ograničenoj mjeri.

To je jedno od plauzibilnih objašnjenja kako je takav diskurs prodro u periferne bizantske provincije na Zapadu, odakle su zapravo i potjecali mnogi kandidati za dvorske službe; postupno se probijao u javnu pisanu i govornu komunikaciju, kao personifikacija vladara. Diskurs o "carskoj pismenosti" tako je ušao u kolektivnu psihu, dospjevši posljedično u ljudski govor; slična je frazeologija pronašla svoj put u načine komunikacije koje su prakticirali viši slojevi u provincijama, bilo da su se obraćali središnjoj vlasti, bilo da se radilo o zatvorenoj komunikaciji unutar njihova kruga.⁸¹ Kao drugo, čini se da su neke od formula koje rabe βασιλεία kao sinonim za cara vrlo stare, sežući barem u 6. stoljeće, čime se otvara pitanje kronologije. Treće, nakon helenizacije Carstva sve do kasnog 9. i ranog 10. stoljeća, nikakvi službeni latinski prijevodi nisu bili prilagani dokumentima koje je na grčkom jeziku izdavala bizantska carska kancelarija za adresate na Zapadu, čime je učvršćena već postojeća jezična barijera. Iako postoji samo nekoliko grčkih dokumenata dostupnih za usporedbu s pripadajućim latinskim prijevodima, oni koji su sačuvani u pravilu potvrđuju da su carevi redovito koristili transpersonalni izraz ἡ βασιλεία ἡμῶν kada su govorili o sebi u službenom svojstvu, i da su zapadnjaci taj naslov dosljedno prevodili kao *imperium nostrum* (*pium imperium nostrum, gaudium a Deo imperium nostrum* i sl.), potvrđujući time Gottschalkova zapažanja. Četvrto, osebujan položaj jadranskih provincija Bizanta kao posljednjih preostalih enklava latinskoga govora nakon helenizacije Carstva u 7. stoljeću - naime Venecije, Istre i Dalmacije - nudi nove i poticajne mogućnosti za proučavanje identiteta, etničke pripadnosti i romanstva njihovih žitelja.

U tom pogledu, te leksičke prežitke i terminološke arhaizme moglo bi se uspoređivati s mnogobrojnim grecizmima prisutnim u Agnelovoj *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis* (oko 840.), uzimajući u obzir činjenicu da je autor rođen gotovo pedeset godina nakon sloma Ravenskog Egzarhata. Jezični profil grada - ili u najmanju ruku onaj koji su iskazivali

⁸¹ Poistovjećivanje s idejom Carstva detaljno raščlanjuje M. McCormick, *Eternal Victory*, 234, navodeći recepciju te ideje kroz promulgiranje carskog zakonodavstva, obznajivanje vijesti i službenih akata u provincijama. Interioriziranju imperijalne ideje doprinosili su i formalni obredi poput svećanih pravnih prisega obveznih za sve građane pri pravnim poslovima, a koje su propagirale ideologiju cara, carstva i carske premoći (M. McCormick, *Eternal Victory*, 235, 236), npr. Jan-Olof Tjäder, *Die Nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445-700*, I, Lund: Almqvist & Wiksell, 1955., 304, br. 13: *invocata tremendi diem iudicii et salutem invictissimi principis obtestans Romanum gubernantis imperium* (isprava od 4. travnja 553.), 240, br. 8: *invictissimi principis R[oma]num gubernantis imperium* (isprava iz 564. g.), 348, br. 20: *et pro maiori firmitate iurata dico per D(eu)m omnipotentem et s(an)c(t)a quattuor evangelia quas corpolariter manibus meis teneo salutemque dom(inorum) n(ostorum) invictissimorum principum Augustorum Romanum gubernantum imp adtestatione confirmo* (isprava iz oko 600. g.). O tome usp. također Peter Classen, "*Romanum gubernans imperium*". Zur Vorgeschichte der Kaisertitulatur Karls des Grossen", u: *Ausgewählte Aufsätze von Peter Classen*, priir. Josef Fleckenstein, Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1983., 191. To je i način kako se jezik pragmatičke pismenosti prenosio u mentalni krajolik, a preko njega potom u diskurs; slična frazeologija uvukla se povratno u načine komunikacije viših provincijskih slojeva, bilo prema središnjoj vlasti, bilo u privatnoj komunikaciji, koje su sadržavale standardizirane molitve ili dobre želje za cara. Šire o zakletvama u kontekstu "konstruiranja zajednice": Stefan Esders, "'Faithful Believers'. Oaths of Allegiance in Post-Roman Societies as Evidence for Eastern and Western 'Visions of Community'", u: *Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World 300-1100*, ur. Walter Pohl, Clemens Gantner i Richard Payne, Aldershot: Ashgate, 2012., 357-374. Pojam "mentalni krajolik" koristim u značenju koje mu pridaje Eviatar Zerubavel, *Social mindscapes: An invitation to cognitive sociology*, Cambridge, MA-London: Harvard University Press, 1999.

pripadnici njegovih viših krugova - ostao je duboko ukorijenjen u bizantskim leksičkim tradicijama i pola stoljeća nakon nestanka posljednjih tragova nominalne carske vlasti.⁸² Isprave ranosrednjovjekovnih napuljskih kneževa nazivale su se *verbum sigillatum* - očito nespretno doslovni prijevod grčkog *χρυσόβουλλος λόγος* - također predstavljajući primjer leksičkog bizantizma odnosno semantičkoga kalka.⁸³

Čak su i područja od marginalnog interesa za carsku metropolu, u najboljem slučaju podvrgnuta djelomičnoj ili površnoj političkoj kontroli, još uvijek iskazivala neobično snažne veze s Konstantinopolom, što se odnosi kako na pojedince tako i na zajednice. Njihova nesposobnost da govore ili pišu grčkim jezikom nije tome predstavljala nikakvu zapreku,⁸⁴ što omogućuje dvojak zaključak: prvo, da su otprilike bili naviknuti na pisanu riječ, odnosno da su sačuvali neke oblike pisane kulture⁸⁵ i služili se njome relativno dugo; drugo, da su bili vični prilagođavanju primljenoga grčkog rječnika vlastitom latinskom govornom idiomu. Dugogodišnje neprekinuto služenje pisanom kulturom u pograničnim područjima, u kombinaciji s izraženom potražnjom za dokumentima carske provenijencije (npr. *basilika grammata*) od kojih se očekivalo da će riješiti lokalne sporove, postavila su cara kao vrhovnog arbitra, istodobno pojačavajući percepciju moći cara kao utjelovljenja države.⁸⁶ Ta je uzajamnost, na drugoj razini, izrijezom prizvana

⁸² Usp. Sylviane Lazard, "De l'origine des hellénismes d'Agnello", *Revue de linguistique romane* 40 (1976.), 255-256 o podrijetlu Agnelovih helenizama. Vidi također Sylviane Lazard, "Grecismi dell'esarcato di Ravenna", *Studi romagnoli* 31 (1980.), 59-74 i Sylviane Lazard, "Les byzantinismes lexicaux de l'Exarchat de Ravenne et de la Pentapole", *Byzantion* 56 (1986.), 354-426.

⁸³ Vera von Falkenhausen, "Da Roma tardoantica a Bisanzio medievale. Un percorso diplomatico. Riflessioni conclusive", u: *L'héritage byzantin en Italie (VIII-XIIe siècle)*, I, 307; Jean-Marie Martin, "Les documents de Naples, Amalfi, Gaète (IXe-XIIe siècle). Écriture, diplomatique, notariat", u istom zborniku, 63; I. Basić, "Imperium and Regnum", 187.

⁸⁴ Yannis Stouraitis, "Byzantine Romanness: From geopolitical to ethnic conceptions", u: *Transformations of Romanness: Early medieval regions and identities*, ur. Walter Pohl, Clemens Gantner i Cinzia Grifoni, Marianne Pollheimer-Mohaupt, Berlin-Boston: De Gruyter, 2018., 133. Usp. također Carolina Cupane, "Ἡ τῶν Ῥωμαίων γλῶσσα", u: *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, ur. Klaus Belke, Ewald Kislinger, Andreas Külzer i Maria A. Stassinopoulou, Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2007., 137-156; Johannes Koder, "Remarks on linguistic Romanness in Byzantium", u: *Transformations of Romanness*, 111-121. Instrukivan je i slučaj trojice dalmatinskih biskupa na crkvenom koncilu u Niceji 787. godine, čija je nesposobnost služenja grčkim jezikom dokumentirana u koncilskim aktima - v. Ivan Basić, "Izgubljeni u prijevodu. Još o imenima dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787.", u: *Marinov zbornik. Papers in honour of Professor Emilio Marin*, ur. Mario Kevo, Ivan Majnarić i Suzana Obrovac Lipar, Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište, 2022., 647-664.

⁸⁵ Pojam "pismenost" koristim u skladu s definicijom u Warren Brown, "Manuscripts and the past in early medieval Europe: the case of lay people and documents", u: *Summer school in the study of old books: proceedings*, ur. Mirna Weller i Marijana Tomić, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010., 17-18. Usp. također P. J. Geary, *Phantoms of remembrance*, 81-114; R. McKitterick, *The Carolingians and the written word*, 3-17.

⁸⁶ Catherine Holmes, "Political literacy", u: *The Byzantine World*, ur. Paul Stephenson, London-New York: Routledge, 2010., naročito 145-146 raspravlja o međuodnosu perifernih elita s carskim središtem i njihovim nuspojavama (često nenamjernim), ističući "sveprisutnost pisane kulture u bizantskim političkim kontekstima, prije svega produkciju tekstova te natpisima opremljenih predmeta od strane carske vlade" (138), čime se zadovoljavala uznapredovala potražnja za (autentičnim) carskim dokumentima u provincijama.

u Rižanskom placitu, gdje Istrani nazivaju Venecijance i Dalmatince svojim "rođacima i susjedima".⁸⁷

Cijeli mehanizam prenošenja, reproduciranja društvenog znanja (sa svim njegovim ideološkim sastavnicama) s naraštaja na naraštaj ne može se do kraja razumjeti ispustimo li iz vida spoznaju da se u predmodernim društvima to prenošenje znanja nije uvijek provodilo samo pismenim putem, već i usmeno. Javno, usmeno upoznavanje stanovništva s određenim pravnim aktom ili drugom vrstom teksta dobro je poznata forma komunikacije u tim vremenima. Eksplikacija dokumenata verbalnom komunikacijom uobličavana je kao javni čin gotovo obrednoga karaktera, a posredno je imala znatan praktični učinak i na oblikovanje terminoloških i formulaičnih sklopova u predodžbama suvremenikâ, što su se najposlije također reproducirale generacijama. Takvo kolanje društveno autoritativnih tekstova i informacija koje su sadržavali, praćeno njihovim javnim potvrđivanjem, istovremeno je tumačilo sustav postojećih društveno-političkih odnosa i jamčilo njegovu trajnu opstojnost. Nepovrediva sakrosaktnost carske terminologije davala je "majestetičnom diskursu" jednu vrst posvećene dimenzije, dodatno učvršćujući njegovu poziciju kao važnog elementa konstrukcije društvene zajednice.

Pravna kultura ranoga srednjovjekovlja u Dalmaciji, kao i drugdje u to vrijeme, bila je uglavnom usmenog tipa: dodir javnosti s pravnim tekstovima bio je minimalan jer su predstavnici gradske elite bili ti koji su oblikovali i kontrolirali prijedloge i akte javne vlasti podastirane na potvrdu skupštini (zboru) stanovnika.⁸⁸ Kontrola donošenja odluka, kontrola komunikacije s građanima pri prenošenju (čitanju, tumačenju) i formalnom usvajanju tih odluka općim pristankom, te na koncu kontrola nad formuliranjem tih odluka u pisanom obliku značila je da su isključivo gradski uglednici bili u prilici susretati se - manje ili više redovito - i memorirati dokumente koji su sadržavali pravne odredbe; isto vrijedi za tekstove izvan pravne sfere u strogom smislu riječi (povelje, pisma, naredbe, pečati i drugi spomenici pismenosti različitih tipova). Samim time lokalni se protopatricijat, zajedno s crkvenim dostojanstvenicima, nužno suočavao s diskurzivnim

---

⁸⁷ H. Krahwinkler, ... *in loco qui dicitur Riziano*, 79.15-17: *Unde omnes d(e)venimus i(n) paup(er)tate(m), et d(e) rident nostros parentes et (con)vicini nostri Venetias et Dalmatias, et(iam) Greci, sub cuius antea fuimus potestate*. Francesco Borri, "The Waterfront of Istria: Sea and Identity in the post-Roman Adriatic", u: *Venice and Its Neighbors from the 8th to 11th Century*, ur. Sauro Gelichi i Stefano Gasparri, Leiden-Boston: Brill, 2017., 55, 56 je interpretirao ovu recipročnost u smislu šire zajednice usredotočene na svoj obalni položaj i morske veze s društvima sa sučelnih obala, nositeljima istovjetnih tradicija i svijesti o pripadnosti Carstvu. Usp. slične zaključke u F. Borri, "Neighbors and relatives", 3-4; F. Borri, "Gli Istriani", 2; F. Borri, "Dalmatian Romans and their Adriatic friends", 251. Općenito: Jonathan Shepard, "Byzantium's Overlapping Circles", u: *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August, 2006, vol. I, Plenary Papers*, ur. Elizabeth Jeffreys, Aldershot: Ashgate, 2006., 14-55; Jonathan Shepard, "Bunkers, Open Cities and Boats in Byzantine Diplomacy", u: *Byzantium, its neighbors and its cultures*, 11-44; Jonathan Shepard, "Introduction: Circles overlapping in the Upper Adriatic", u: *Imperial spheres and the Adriatic*, 1-22.

⁸⁸ Nella Lonza, "Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63/5-6 (2013.), 1207-1214.

tvorbama što su sadržavale formulaični jezik dvora s "ispravnim" načinom oslovljavanja cara. Doda li se tome da su upravo osobe s naslovom tribuna bile najstariji poimence poznati sastavljači isprava na području Bizantske Italije u 9. stoljeću (npr. u Veneciji, ali i u Ravenni koja je prestala biti bizantskim posjedom još 751.),⁸⁹ postaje jasno da baš u tom društvenom sloju treba tražiti poveznicu između dvorskih izvorišta "majestetičnog diskursa" i njegove difuzije u široj zajednici.

Ovi tragovi bizantske prisutnosti i njihova *longue durée* u regiji najbolje odgovaraju Beihammerovoj definiciji intelektualnog produkta rubne bizantske kulturne zone, koja "nije stvarala bizantske dokumente u užem smislu riječi, ali je bila - zbog snažnog bizantskog supstrata - zasnovana na grčkim kancelarijskim tradicijama i administrativnim praksama te zato očitovala razne vrste interkulturnih utjecaja i hibridnih oblika".⁹⁰ Bilo da ih nazovemo italobizantizmom, latinskim bizantizmom ili (možda najtočnije) adriobizantizmom, svi navedeni tekstovi obiluju diskursom koji ukazuje na strategije identifikacije s Carstvom na različitim razinama (skupnim ili pojedinačnim).

Imperijalno nazivlje izvjesno je, prema tome, preneseno iz "elitne" kulture u kulturu svakodnevne komunikacije, ali zasad mora ostati bez odgovora pitanje do kojeg su stupnja te jezične osobitosti prodrle u sve društvene slojeve kao medij sporazumijevanja na dnevnoj bazi. Konzervativizam tog, svjesno ili nesvjesno preuzetog diskursa, morao je biti iznimno jak jer je jedino tako moguće objasniti njegovo uspješno širenje, usvajanje i prostornu disperziju na objema obalama Jadranskog mora (kao i na jonskoj obali Sicilije). Kod ovoga treba osobitu pozornost usmjeriti na činjenicu da se taj "majestetični diskurs" pojavljuje ne samo u jasno omeđenom akvatoriju (definiraju ga sjevernojadranski luk i Otrantska vrata), nego i u vremenski vrlo sukladnim kronološkim odrednicama (Sicilija 787., Istra 804., Grado 825.-827., Venecija 836.-846., Dalmacija 846.-848. godine), iz čega proizlazi zaključak da su posrijedi područja koja su bila razmjerno dugotrajno i ravnomjerno izložena prethodnom procesu recepcije i aproprijacije takvoga nazivlja,

⁸⁹ Francesco Borri, "Towns and Identities in the Italian Eastland: 790-810", u: *Urban Identities in Northern Italy (800-1100 ca.)*, ur. Maria Cristina La Rocca i Piero Majocchi, Turnhout: Brepols, 2015., 92-93.

⁹⁰ A. Beihammer, "Byzantine Diplomats", 1-9, 7-8. O italo-bizantskom identitetu v. M. McCormick, "The Imperial Edge", 17-52. O latinskom bizantizmu v. G. Ortalli, "Realtà veneziana", 309-320 i F. Borri, "Neighbors and relatives", 3-4. O konceptu adriobizantizma v. bilj. 1-5. Prostor ne dopušta da na ovome mjestu šire ulazimo u pitanja konceptualizacije romanstva u suvremenoj historiografiji. Vidi Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008., *passim*; Anthony Kaldellis, *Romanland. Ethnicity and Empire in Byzantium*, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.; Y. Stouraitis, "Byzantine Romanness", 70-94; Y. Stouraitis, "Roman identity in Byzantium", *Byzantinische Zeitschrift* 107/1 (2014.), 175-220. Dobre pregleda daju Walter Pohl, "Introduction: Early Medieval Romanness", u: *Transformations of Romanness*, 3-39; Koray Durak i Ivana Jevtić, "Identity and the Other in Byzantine Studies: An Introduction", u: *Identity and the other in Byzantium*, ur. Koray Durak i Ivana Jevtić, Istanbul: Koç University Stavros Niarchos Foundation Center for Antique and Byzantine Studies, 2019., 3-22 i Milan Vukašinić, "The better story for Romans and Byzantinists?", *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 6 (2020.), 185-210.

i to putem redovite i ustaljene pisane i personalne komunikacije s glavnim gradom Carstva. Razmjena informacija posredstvom dokumenata i osobnog iskustva na dvoru omogućila je i transfer izvještačenog protokolarnog jezika na zapadnu periferiju Bizantskog Carstva. Ovaj je ondje ugrađen u fond lokalnog društvenog znanja koje ga je reproduciralo kao bitan konstitutivni element ideje Carstva, ali i oblikovanja autonomnog mjesnog identiteta pod sve labavijim nominalnim vrhovništvom tog istog Carstva. U tom smislu osobito je ilustrativna vremenska i kontekstualna dimenzija: političke i društvene promjene 9. stoljeća znatan su dio jadranskog bazena ostavile izvan realnog dosega bizantske carske vlasti, ali je imperijalni diskurs u njima ostao kao odjek civilizacije koja ga je proizvodila. Premda je, dakle, političkog oslonca uvelike nestalo, jezične posuđenice održavat će se i u nadolazećim desetljećima, obilježenima novim administrativnim i političkim ustrojem. Upravo je paradoksalno što su praktički jedini tragovi ovih diskurzivnih sklopova iz Venecije, Istre i Dalmacije do modernog povjesničara dospjeli tek zahvaljujući kontaktima (i konfliktima) tih zajednica s novom vrstom društvenog znanja - onog franačkog. Kolizija dviju tradicija - karolinške i one obilježene davnašnjim bizantskim pečatom u jadranskom kontekstu - sačuvala nam je ostatke duhovnog profila lokalnog društvenog znanja. I to je jedna vrsta adriobizantizma.

ADRIOBYZANTINE TERMS AND FORMULAS IN EARLY MEDIEVAL SOCIAL DISCOURSE

IVAN BASIĆ

Summary

In the focus of this article is the analysis of lexical "Adrio-Byzantinisms". The *Plea of Rižana* (804), the texts of the patriarchs of Grado, Fortunatus II and Venerius (820s), along with the manuscripts of the Frankish theologian Gottschalk of Orbais (846-848) contain a discourse in which, in abstract terms, the Byzantine emperor is addressed as Empire (*imperium*) and Lordship (*dominatio*). These characteristics of the spoken discourse concern the inhabitants of Byzantine Dalmatia, Venice with adjacent coastal zone (*Venetia maritima*), as well as pre-Frankish Istria. Identical notions in Greek hyperformal phraseology of the Byzantine court ceremonial have been established, as well as a "majestic discourse" of that very provenance, originating from official texts and speaking practices acquired at court, translated into Latin in Adriatic milieus. These lexical loans (*calco semantico*) can be conceptualised as Adrio-Byzantinisms: the phenomena of Byzantine origin adapted and modified in the Adriatic context and Latin language medium.

Mutual structural similarity of these texts on the one hand, along with their precise discursive congruity with the products of Byzantine linguistic and written high culture on the other, call for their investigation as a mirror of the knowledge and perceptions of their creators, with an aim to ascertain the identity and nature of the fund of "social knowledge" these perceptions correspond with.

